KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVIII. évfolyam. Május—Június. 3. füzet.

A világbéke.

Irta: Dr. Boros György.

E földön békesség és az emberekhez jóakarat. Lk. II. 14.

1789-ben tört ki a világ egyik legvérengzőbb háborúja: a francia forradalom. 1889-ben bocsátotta ki a minden oroszok cárja a hihetetlenül hangzó kiáltványt: meg kell teremteni a világ békéjét. Attól trónok rombadőltek, rabláncok feltörtek, patakzott a legkitünőbb emberek vére. Erre leszállottak trónjukról a császárok, hivták a jóakaró embereket, hogy teremtsenek békét a földön, de ugyanakkor olvadott az árzenálokban az acél, készült az ágyú és a világrengető hajóóriások.

A francia forradalom szörnyűségeitől iszonnyal fordulunk el, de hitelt adunk még ma is a historia babonás írójának, hogy az ilyen nagy megrázkódásokra szükség van olykoron.

Mit rejt méhében az idő most, ma, midőn a sirálymadarak észveszetten röpködnek a hánykódó hullámok fölött? Mit érünk el az ijesztő dreadnoughtok és az újra öntött acélágyúk rettentő táborával? Talán kiszorítjuk a tengert medréből és fegyverrel borítunk minden embert, akiben van annyi erő, hogy kezét fölemelhetné felebarátja ellen. Talán akkor fog megkezdődni a világbéke, amikor kitör a bellum omnium contra omnes?

Valami nagy dolognak kell történni nem sokára, mert nemcsak a császárok, a polgárok is kongresszusokra gyűlnek, mert amilyen erősen érezik amazok, hogy az egész

* Az Unitárius Theológiai Intézet megnyitásán 1912. évi szeptember 12-én tartott előadás.

egyért s egy az egészért, éppen olyan rettenthetlen bátor hangon kiáltják ezek: jogot a népnek! A népnek, tehát az embernek, tehát mindenkinek, mert ha az új jelszó: általános egyenlőség, általános jog nem azt jelenti, hogy azt, ami megvan védem, azt, ami nincs meg, követelem és megadom, akkor ismét csak a bellum omnium contra omnes következik.

Az új világnézetek: a humanizmus, szociálizmus, anarchizmus, kommunizmus és a többi új jelszavak alatt folyó elvi, eszmei és pozitiv harcok hangosan követelik maguk számára a figyelmet. El sem kerülhetjük. De én ezúttal a jövőbe tekintek, s ezért megvilágítom a múltat, mert historia est magister vitae.

Tájékoztatni akarom a lelkészi pályára készülő ifjúságot és mindenkit, aki barátja a békességnek, azokat is, akik barátjai a háborúnak, azokról a gyönyörűen nagyszerű tettekről, amelyekben a lélek ereje és a szív bátorsága nem az emberek, nem is az ellenfelek, vagy ellenségek legyőzésében, hanem a béke megteremtésében találta dicsőségét. Figyelmeztetni akarom, hogy a mostani és a jövő idő lelkipásztorának is vitézkednie kell, hogy minden gonosz indúlatot elfojtson, legyőzzön és kiirtson, s a lelkek békességét megteremtse. Fölakarom világosítani arról, amit mások tettek, arról is, amit unitárius hitbeli elődeink. Meg akarom nyerni Önöket egy unitárius, egy magyar üdvhadsereg számára tiszteknek és vezéreknek. Fölmutatok egy pár lelkesítő példát, és szemök elébe tárom a világbéke nagy, krisztusi, s talán bátran mondhatom, isteni eszméjét.

Megakarom éreztetni ifjú szivökkel, hogy az embernek teremtenie lehet, teremtenie kell. A hitköltészet, sőt a tudomány is zürzavart, betöltetlen űrt lát a mélységben és magasságban, az elemek háborúját, s akkor jeleníti meg az Istent. Amilyen bizonyos, hogy Isten szavára lett világosság, lett élet, és megtelt a föld mindennel, ami «olyan jó» volt, éppen olyan bizonyos az is, hogy ami rossz még van az emberek között, az emberek miatt, az is rendre elenyészik s helyébe megteremtődik a jó, az igaz. Ebből a teremtő munkából első helyen a lelkek

pásztorainak kell kivenni részöket. Önök, akik most lépnek a pályára, szerencsésnek érezhetik magukat, hogy elődeiknek nagy serege készítette elő a talajt, egyengette az ösvényt ama nagy messiási időre, amikor lészen békesség a földön a jóakaratú emberek között. Önök a huszadik száz új forradalmi kiáltványát: le a fegyverekkel, legyen béke és egyenlőség, éppen olyan közel fogják bocsátani szivökhöz, mint azt, amire a biblia tanítja: legyen világosság. Ezt az Isten parancsolta és lőn világosság! Azt az ember parancsolja és lenni fog békesség.

Önök leendő unitárius lelkészek büszkének érezhetik magukat, hogy éppen hitelődeik jártak elől a béke fehér lobogóival. Sajnos, nem annyira hazánkban, hanem inkább külföldön. A mi nemzetünk, mintha csatamezőn született volna, soha sem volt abban a szerencsés helyzetben, hogy fiai és leányai a béke pálmáját növelhessék kertjükben. A székely leány a virágot azért növelte ablaka alatt, hogy a legénynek legyen mit tegyen kalapja mellé, mert:

Ugy mennek a halál elébe ők,
Amint más ember menyegzőre mén.
Virágokat tűznek kalapjaik
Mellé s dalolnak a harc mezején.

Nálunk a vérmezőkön termett a legszebb virág, s a legdicsőbb győzelem. Ilyen a magyar, de mi mint az evangélium hirdetői, reménykedő szívvel hirdetjük, hogy a mult példáit immár a békés munkában való intézkedésre tartjuk lelkesítőknek.

Meggyőződésem mindig az volt, hogy a lelkésznek s különösen az unitárius lelkésznek, a béke apostolaképpen kell körül járnia. Egyik régibb keletű keresztény vallás fölfogása sem áll a béke szolgálatában oly teljesen, mint az unitáriusé. Az összes keresztény vallások sarkpontja a Krisztustan. Mindenik egyház a Jézus ártatlanul kiontott vére bűnmosó erejében keresi és találja a lelki üdvösséget, mind a jelen, mind a jövő életben. Az unitárius vallás fölfogása szerint érező és gondolkozó ember a Jézus halálát az emberi fékteleu vad indulat pusz-

tító kitörésének tekinti. A gyűlöletből táplálkozó felekezeti elfogultság, a faji hajlam, a tekintélyt féltő zsidópapi gőg, csak a kiontott vérben, a megtört életpályában és a töviskoszorúval megsebzett fő elnémulásában kapott elégtételt. Ilyenre a Jézus igaz követőjének szüksége nincsen, sőt éppen azért, mert ez lehetséges volt, vele szemben, aki mindenekkel jót tett, aki megbocsátott ellenségének nemcsak hétszer, hanem hetvenhétszer is, a mai kor lelkipásztorának minden erővel és igyekezettel arra kell törekednie, hogy ez a hamis elmélet is törültessék ki a többi után, amelyek miatt — sajnos — a vallás nevében s legtöbbször az egyház tekintélyével fedezve, borzasztó pusztítások vitettek véghez az emberek között.

Miután ilyen messze menő célt látok a lelkész előtt az ember, s tehát az egész emberiség javára, ezt az alkalmat fölhasználom tájékozásukra s az időhöz és az alkalomhoz mért terjedelemben megmutatom:

1. Mit tanít a biblia a békéről?

2. Rámutatok a béke kérdése fejlődésére.

3. Ismertetem az unitárusok közreműködését.

4. Kijelölöm az irányokat és irányelveket, melyek szerint a lelkészeknek szolgálniok kell ezt a szent ügyet.

I. A *biblia* a békesség hírdetőjévé csak akkor lett, amikor a háború ideje lejárt s az elesettek vérének pára ja: a kiszenvedettek lelke engesztelésééert föl szállt az égbe. Más szóval, a biblia tudósítása szerint a honfoglalást megelőzőleg időtlen időkön át háború dúlt az emberek fiai között. Hogy csak a legismeretesebb adatokra mutassak rá: a Kain és Ábel küzdelme a testvérnépek harcainak vallásos szinezettel megrajzolt tragédiája. Élénken mutatja, hogy nemcsak az emberek, hanem az istenek sem tudnak ellenni vérontás nélkül. Izrael népe, a kis állam, s illetőleg államok fönnállásának négyszáz esztendeje a legvadabb testvérgyilkolások változatos láncolata. Gileád gonosztevők városa, vérrel van bemocskolva. És miképen tolvajok leselkednek, úgy tesz a papok szövetkezete: gyilkolnak a sikemi uton; bizony gonosz dolgokat cselekesznek. (Hos. 6, $_{8}$, $_{9}$.) Ha tízezer törvényt írnék is elébe, idegennek tekintenék azokat. (Hos. 8_{12}.)

Pere van Jahvehnak Judával s megbünteti Jakobot az ő utai szerint. Cselekedetei szerint fizet meg neki. (Hos. 12_2.) Meglakolt Samaria, mert dacolt az ő Istenével. Fegyver által hullanak, csecsemőik földhöz veretnek és terhes asszonyok ketté vágatnak. (Hos. 14_2.)

Tehát a népnek nemcsak önmagával, testvérével, királyával, hanem istenével is harca van. Már pedig az istentelennek nincsen békessége a földön. (Ézs. 48_{22}, 57_{21}.) Ez a fölfogás uralja mindazokat a hazafiakat, akik a nemzet fönnállását a nép tiszta életétől és a nemzeti választott Isten hatalmától tették függővé. Itt a tágasabb értelemben vett békének nyomára is vajmi nehéz volna akadni.

A béke szava a társas érintkezésben jelentkezik először. A közember, a jámbor polgár mindig óhajtotta a békét s egy ideig minden vagyona, az élete, az egészsége, az ereje, jólléte volt. A mig nem tudott állandó és biztos hajlékhoz, házához jutni, addig találkozáskor azzal üdvözölte a másikat: légy ép, légy egész, légy egészséges, légy békében, béke veled. Csak később emelkedik a békesség, a háború ellentéte általánosabb fogalmára.

A végső pusztulást és fogságot hírdető Jeremiás már gúnyolódik a néppel, a prófétával, a pappal és mindenkivel, hogy midőn hazugsággal akarják gyógyítni népem leányának romlását, ugyanakkor kiáltozzák: békesség, békesség, holott jól tudhatnák, hogy nincs békesség. (Jer. 6_{14}.)

A békesség gondolata és a békesség várása, keresése akkor kezdődött, amikor semmi pozitiv biztosítéka nem volt kezökben.

Csak a fogság kínszenvedései között ébred föl a vágyakozás olyas valami után, ami még nem volt, amikor a Jahveh félelmének lelke lesz a bölcsességnek, értelemnek és hatalomnak lelke, amikor a gyengéket igazságban itéli, és tökéletességben biráskodik a föld szegényei felett, amikor lakozik a farkas a báránnyal, a párduc a kecskefiuval fekszik, a borju és oroszlánkölyök s a barom együtt lesznek és egy kis gyermek őrzi azokat. (Ézs. 11_2 sk.)

Ez a békességnek utopisztikus, biblia-theologiai nyelven, messiási reménysége. Olyas valami, amiért mindig sóhajtozni kell, de amit nem lehet utólérni a közönséges

életben, hanem csak a Messiás országában, ahol lészen egy akol és egy pásztor.

Az új testamentum fölfogása szerint már jóval közelebb van a békesség országa, mert Isten a békességnek istene (Rom. 15_{33}, 16_{20}.); ő békességnek és szeretetnek istene (2 kor. 13_{11}.), aki megszenteli a benne bízókat. (Thes. I. 5_{23}.)

A János evangéliuma már ismét utopisztikus értelemben fogja föl és a Jézust, az eltávozót, imígy szólaltatja meg: békességet hagyok néktek, az én békességemet adom néktek. Nem úgy adom, mint a világ adja. Ne nyugtalankodjék a ti szivetek, se ne féljen! Békességetek legyen én bennem. E világon nyomoruságotok lészen, de bízzatok, én meggyőztem a világot. (Ján. 14_{27}. 16_{33}.)

Semmi kétség! Jézus nem merte azzal bíztatni tanítványait, hogy a világon a békesség megtalálható. Ő Jézus, a hűséges tanítvány hite szerint, egyedül meggyőzte a világot, mert ő Krisztus, ő Messiás volt. Ő boldog volt és legszebb beszédében boldogoknak mondotta a békességre igyekezőket, mert ők az Isten fiainak mondatnak, de nem merte kimondani, hogy a békesség megvalósul itt a földön, mert jól látta, tudta, hogy a napok gonoszak, mert az emberek inkább szeretik atyjokat, anyjokat, mint őt, a mestert, mert az emberek félnek fölvenni a keresztjét és úgy követni őt.

Mégis a Jézus evangeliuma a békesség legelső kiáltványa, mert önmegtagadást, a harag, gyűlölet és boszu kiirtását, s a határtalan megbocsátást hírdeti. Bocsáss meg felebarátodnak, nemcsak hétszer, hanem hetvenhétszer is.

Minden békességnek föltétele a megbocsátás. A' tiszta, a könyörülő, a szelid, az irgalmas szív meg tud bocsátani. Ha megbocsátjátok az embereknek a vétkeiket, megbocsátja néktek is a ti mennyei atyátok. Szép és ható erkölcsi elvek, de hogy megvalósulásuk mily nehéz, a keresztény egyház múltja nagyon hatékonyan igazolja.

II. A *béke eszméje a keresztény egyházakban* nehezen terjedt.

A legújabb időkig csak néhány kisérletezés történt csekély eredménnyel.

Első kisérletnek vehetjük az aquitaniai püspöki karnak a clermonti zsinaton hozott tilalmát a nagyon elharapódzott perlekedés korlátozására a XI-ik században. Elrendelik száműzetés terhe alatt, hogy senki ne merészkedjék valaki ellen peres követeléssel lépni föl szerdán estvétől vasárnap hajnalig. Azután kiterjesztették a nagyböjt kezdetétől pünköst után nyolc napig és az adventi napokra. (Treuga Dei. Pax Dei.)

Nagyobb figyelmet érdemlő lépéssel csak a XVIII-ik században találkozunk. Grotius Hugó a háboru és a béke viszonyát tárgyalja egyik művében (De jure belli et pacis), amely 1625-ben jelent meg. Penn Vilmosnak munkálkodása sokkal jelentékenyebb, mert ő a lelkiismeret szabadságát vette alapul, s erre fektette elméletét a polgári és világszabadság ügyében. Északamerikában a nevéről nevezett államban gyakorlatilag is keresztülvitte az állam alkotmányában. Az Egyesült Államok ennek a szerencsés kezdeményezésnek nagyon sokat köszönnek. Későbbi kialakulásuknak ez volt az alapja.

A további kisérletek jobbára az elmélet körében maradtak, de a XVIII-ik században az eszme már kezd általános jelleget ölteni, főleg a Castel Károly apát nagy munkája hatása alatt. (1713.) Az apát eszméjét Rousseau és Kant népszerüsítette. Kant tudta és bevallotta, hogy a nagy kérdés tárgyalása egyelőre csak elméleti jellegű, de hitte, hogy az idő kedvezni fog ennek is, mint sok más nagy eszmének, a mi egyelőre csak utopiának tetszett.

Egy egész száz esztendő alatt, vagyis a XVIII-ik száz közepétől a XIX-ik közepéig inkább csak a bölcselkedők foglalkoztak vele. A lélek világában, a tökéletes eszme: Isten körében lehetségesnek képzeli a békét az, aki ebbe a világba bele tud helyezni mindent, de az élet mindennapi küzdelmeiben ide-oda hányatott ember pesszimista és nem tud hinni a megvalósulásában annak, amit leginkább óhajt, mert ő mindenütt a háborút látja, annak a csapásait szenvedi. Bizonyos babonás félelem rabláncait hordozza legtöbb ember lelke, részint azért, mert nemcsak magában érezi, de másoktól is szünetlenül hallja, hogy csak a jó sorstól várhatni valamit, mert az ember

egymagában nem tud célt érni. A sorsnak szövetségese a gonosz szellem, s az Isten, vagyis a jó szellem nem áll segítségére, mivel nem érdemli meg bűnei miatt. Ilyen gondolkozás mellett soha semmi célt nem lehetett volna megvalósítani.

A világbéke eszméje csak ott és akkor verhet állandó gyökeret, ahol bíznak az ember erkölcsi tehetségében. A ki nem hiszi, hogy az ember a tökéletesedés útján halad, a ki nem reméli, hogy az emberek alap-hajlandóságuknál fogva a jót kedvelik, a rosszat gyűlölik és kerülik, nem hiszi azt sem, hogy erőszak nélkül fönn tartható a békés rend, biztosítható a nyugodt termelő munka. Az Istenről és az emberről szóló unitárius hittani felfogás mindig kedvezett ennek a hajlandóságnak, s mihelyt a XIX-ik százban élhettek a szólás szabadságával, azonnal felléptek a béke apostolai gyanánt. Ezen a téren a bátor vezér szerepét vitték.

III. *Az unitáriusok közreműködése* akkor kezdődött, a mikor a civilizáltnak gondolt Európát a nagy Napoleon emberírtó hadjáratai fölforgatták és vértengerré tették. Még nem nyelte volt el a föld a legjobbak, Franciaország virágai szivének drága vérét, midőn egy nagyon szerény unitárius lelkész, Channing Ellery Vilmos, 1816-ban Bostonban, a különböző szabadelvű egyházak lelkészei előtt fölemeli a béke fehér lobogóját. Elhatározta, hogy lelkésztársainak szivökre köti azt a kötelességet, hogy kitartóan törekedjenek a barbár időknek e hitvány emlékét, a háborút, a keresztényság elveinek ezt a legdurvább meggyalázását megsemmisíteni. Egyetlen gonosztevőnek kivégeztetése leverőleg hat a kedélyre és az emberszeretet abban fáradozik, hogy a halálos büntetés helyébe a büntetés szelidebb nemét hozza be. De az emberi jóindulat még alig mutatott némi törekvést arra, hogy a csatáknak ama számtalan áldozatait, akik a halál áldozati oltárán elvérzenek, a hirtelen és korai halál elől elragadja. (Channing válogatott művei V. 95. stb.)

Megokoltnak látja a háború nyomorait és bűneit az emberek elébe tárni. A csatatérre viszzi hallgatóit, az élő szó erős vonásaival — akár mintha Vereschagin festő-

művész — rajzolja elejökbe a megcsonkított, emberi alakjoktól megfosztott, eltorzított ifjú katonák hulláival terített csatatért. Hörgésüket hallja, látja, mint kapkodnak iszonyú fájdalmukban a megváltó halál árnya után. Az igazság keze a vétkessel egy csapással elbánik, de a háboru áldozatain senki sem könyörül. Csak a ragadozó madarak, a vadállatok és az ezeknél is kegyetlenebb emberhiénák: a rablók érdeklődnek irántok azért, hogy a haldoklóknak még meleg hulláját szétmarcangolják, vagy kifosszák.

Terjedelmes fejtegetéséből egy pár irányeszmét kiemelek: Oly államban, amelyben a katonai osztálynak elsőség adatik, a szabadság nem lehet állandó. A háborúnak természetében fekszik az a törekvés, hogy vég nélkül szaporodjék és állandó legyen. Azzal a vérrel táplálkozik és erősiti magát, amelyet kiont. A figyelem az elesettek halmazától, a győzelmes hadvezérre fordul, aki borzasztó nyugalommal intézi a csata rohamait. Azt a pusztulást, amelyet hátrahagy, hatalmának bámulatában egészen elfeledik. Fonják számára a virágkoszorúkat, készítik a diadalíveket. A háború embereinek így adóznak, de a békeszerető uralkodót csak szelid örömüdvözlettel fogadják.

A háború okai Channing szerint: az álhazafiság, a háborúban szerzett érdemek túlzott bámulása és az ifjúkorban az iskolában a háborúról szerzett hiányos és hibás benyomások. A háboru vidám, tündöklő köntösbe van öltöztetve. A hódító tettei mámorban ringatnak. A háboru életteljes mozgékony mulatságnak tetszik, mely az ifjúságot leginkább gyönyörködteti.

Channing szerint a háború kiváló okai erkölcsi természetüek, melyeket az emberi becsületről és dicsőségről való helytelen fogalmakra lehet vissza vezetni, tehát a háboru megszüntetése is erkölcsi eszközökkel érhető el.

Egyik főtétele: a háború egyáltalában nem engedhető meg, azt a kereszténység tiltja.

A másik, hogy az emberekből irtsuk ki a hamis elveket és fogalmakat, ostromoljuk a szenvedélyeket s egyben neveljük erkölcsi érzelmeiket. A dicsőségnek és vitézség-

nek adjuk újabb értelmezését. Az igaz nemességet és szellemi dicsőségét tárjuk az ifjúság elébe.

Irtózatos érvelésnek tartja azt, hogy a háború megszabadítja az államot erkölcstelen, megromlott tagjaitól, holott éppen ellenkezőleg a jobbaktól fosztja meg s a hitvány, söpredék népet szabadítja föl a tulkapásra.

Napoleonról Channing erősen elitélőleg szólott, mert az ő nagy vitézi erényei az emberi legnemesebb hajlamokkal ellenkeztek és a békének megsemmisítői lettek. A Napoleon bámulói nagy táborát látta és csodálkozva szemlélte, hogy ilyenek még szabad országban is vannak. Az ő szelid krisztusi lelkét bántotta, hogy a társadalom még mindig nem ébred föl, nem telik el azzal a mély utálattal, amely megilletné azt, aki az emberiség nagy részét jogaitól megrabolta és rabláncokkal megterhelte. Ha az emberiség igazán érezné e vétkek sulyát, «kitörölhetlen gyalázat bélyegét nyomná a bitorlóra.»

Channing, a keresztény reformátor, az erkölcsi és vallási érzésre támaszkodik. Ha nem is érte el azt, hogy a nagyhatalmak a katonai fegyver helyett a polgári erényekre támaszkodjanak, elérte azt, hogy a felebaráti jótékonyság és keresztényi emberszeretet fölébredett és a humanus intézmények, a gyöngék, szegények és tehetetlenek védővárai, közkórházak, könyvtárak, olvasótermek, rohamos gyorsasággal kezdettek épülni. Channing óta az Egyesült Államok csak egy belháborút láttak s az is az emberi jogokért, a rabszolgaság eltörléseért folyt, egy külháborút, a Filippi szigetek ellen, amelynek szintén nem a hatalomvágy s nem is annyira vagyoni érdek, mint inkább a szigetek békés beléletének és szabadságának a helyreállitása volt céljuk.

Channing remek dolgozatai rendkivül nagy sikert értek el hazájában és külföldön is. Magyarországon már negyven éve közkézen forognak és hirdetik a békességet és a krisztusi szellemet.

A béke apostolainak figyelmébe ajánljuk, hogy Channinget megelőzte egy másik unitárius lelkész Worcester Noah, akit «a béke apostolának» szokták volt nevezni. Midőn 1812-ben Nagybrittánia és az Egyesült Államok a

második háborúra készültek, Worcester hatalmas predikációban mutatta ki, hogy a háboru csak kárral jár. 1814-ben egy kis könyvben hivta föl a világ figyelmét a nagy kérdésre. A könyv idegen nyelveken is megjelent és világszerte nagy hatást gyakorolt a lelkekre. Inditványozta, hogy egy nemzetközi biróság szerveztessék. Az ő buzgolkodása szülte az első Béke Társaságot 1815 dec. 28-án Massachusetts államban, (Massachusetts Peace Society), s könyvének hatása alatt alakultak, még ezt megelőzőleg Ohioban és New-Yorkban. A Worcester Béketársasága bizottságának tagja volt Channing, Lowell a költő, Quincy Josia s több kiváló unitárius. Worcester megindított egy folyóiratot: «A béke barátja» címen. 1829-ig ő szerkesztette és mindent fölhasznált, amivel igazolhatta a háború hátrányait s a béke áldásait. Elismert tény, hogy a béketársulatnak «Channing volt az élete és lelke».

Channing kitünő barátja és lelkésztársa, Dr. Ezra S. Gannett, mondotta: a józan ész, a vallás, az evangélium betűje, mind egybehangzóan tiltakoznak a háború ellen. Őt Channing könyve tette valódi békeemberré. Dr. Alger szerint «mind hiába való kisérlet a háborúval együtt járó nyomor és kegyetlenségről megfelelő fogalmat alkotni. «Ennek a rettentő képe és nagysága túlszárnyal minden képzeletet és úgy hat, mint egy iszonyu álom.»

Az unitárius hitet valló politikusok között is igen sokan voltak, akik a béke barátai és a háború határozott ellenségei gyanánt szerepeltek. Curtis W. György mondotta: «a mi korunkban nem lehet olyan béke amely nem tiszteletreméltó, sem olyan háború, amely tiszteletre méltó. A nemzet igazi becsülete csak az igazságos cselekedetekben és a nép boldogságában áll, mindezek pedig ellenkeznek a háborúval».

Howe W. Julia, a csak nem régen elhunyt kitünő költőnő, hatalmas mozgalmat inditott a béke érdekében 1870-ben a francia-német háború alkalmával. Az anyai méltóság érzete parancsolta neki, hogy szavát fölemelje nővérei között mindenhol, az egész világon. Francia, spanyol, német, olasz és svéd nyelveken bocsátotta ki szózatát. Békegyűlésre hivta össze a nőket s miután kettől si-

kerrel vezetett New-Yorkban, átment Angliába, sőt Párisba is. Két évig folytatta európai munkáját. Londonban előadásokat tartott s végűl a siker koszorújával vonúlt vissza hazájába. 1907-ben lelkesülve írja: életem célja volt a világ nőinek szervezése a háborúval szemben. Ezt a nők magasabb rendű oktatásával és társaságokba bevonásával kivántam elérni. Az a női nemes hadsereg, amelyet álmodtam s amelyhez intéztem szózatomat, immár megvalósúlt.

Howe Juliával egyidejűleg jelent meg a békeeszme harcmezején egy tüneményes alak, egy nagy emberbarát, akit csak azért nem nevezhetünk Krisztusnak, mivel a kereszténység ezt a jelzőt a Názáreti számára foglalta le, de minden gondolata, minden cselekedete, minden eszméje és minden szava olyan volt, amilyet a XIX-ik száz fölkentjei között is csak az mondhatott el oly hatással és anynyiszor, aki értette és akarta is, hogy a Jézusnak igaz és hű követője legyen.

D. Hale Everett Edwardról szólok. Unitárius lelkész volt Bostonban. Ezerek hallgatták szószéki beszédeit. Nem eshetett meg egyházi vagy vallási gyűlés anélkül, hogy a «nagy öreget» ne kivánták volna hallani. Az Egyesült Államok azzal tisztelték meg a 90 évet élt csodálatos lelkészt, hogy a senatus, a legfőbb állami testület papjává hivták meg. Lelkipásztori munkássága elbeszélésére órák és napok kellenének, de sem ez, sem philantropikus működése, melyben igazán olyanokat mivelt, amiket csak egy megváltó lélek ér utól, nem olyan nagyjelentésüek, mint az a munka amit a világbéke érdekében kifejtett élete utolsó húsz esztendeje alatt.

Aki a világbékeért lelkesedni tud, megérti Dr. Halet s méltányolni fogja, ha ezen a helyen legalább is halvány vonásokban rámutatok, mit vihet ki nemes szivláng alatt, az elszántság hatalma és az éreakarat.»

Dr. Hale 1871-ben, amikor a német-francia háborúk ontották az emberek vérét, tehát Howe asszonnyal egyidejűleg, bocsátotta ki először lelke villámait, nem azért, hogy romboljon, hanem azért, hogy tisztitsa meg a levegőt az emberek, sőt az egész világ szeme előtt attól a füsttől és

zürzavartól, amivel a háború fegyverei és patkói megtöltötték. Hogy mily nagyot gondolt s mily merészet akart, mutatja a cím, melylyel első cikkét ellátta: «Európa egyesült államai». Arra a nagy eszmére támaszkodott, amelyet — tévesen — IV. Henriknek tulajdonítottak, hogy a világbékét meg lehet valósítani. Gondolta, hogy talán akadni fog Európában egy nagy és bátor ember, aki fölemeli szavát a sok vérontás és irtózatos pusztítás ellen. Az Amerikai Egyesült Államokat készíti elő a nagy eseményre. «Ha az a nagy férfi, bárki legyen is, kimondja a nagy szót és kibocsátja terveit a nagy összhang megteremtésére, a mi országunk, amely máris olyan sokat tett ezen a téren, nem tehetne-e többet bármelyik országnál, hogy megvalósuljon a magasztos eszme? Államférfiaink előtt, politikánkban, nemzetközi tudományunkban ma nincsen olyan nemes, sőt nincsen olyan nagyértékü tárgy, mint hogy egy nagyszabásu történelmi mozzanat megteremtésével biztositsuk a kereszténység államai között a békét».

Ezt az eszmét soha sem adta föl, de különösen a XIX-ik száz utolsó 15 évében fordította rá hatalmas lelke erejét. Miután Amerikában immár meg volt szilárdulva a béke eszméje, azt akarta elérni, hogy segítsék a világszövetség létrejöttét. Az volt kedvelt eszméje, hogy egy «*Állandó békebiróság*» szerveztessék. Minden esztendőben többször és több alkalommal predikált a béke mellett. 1889-ben, midőn a nagy Washington elnökké választása száz éves fordulóját ünnepelték, Hale, Washington városban a «XX-ik száz» cím alatt prédikált és kimondotta a nevezetes szavakat: a XX-ik száz a béke fejedelme szavait a nemzetközi életre fogja alkalmazni. Az államférfiak bölcsessége ki fogja találni a nagyszerű megoldást s a katonaság és a nép örömujjongással fogja elfogadni. Nem valamely háború után fog kezdődni, hanem a béke idejében. A hat nagy hatalom valamelyike fogja inditványozni... Ez a nemzet (az Egyesült Államokra gondolt), azt fogja a többi hatalmak elébe terjeszteni, hogy mindenik jelöljön ki egy világhirü jogtudóst, aki a többi öttel együtt, megalkotja a legnagyobb tekintélyű legfőbb biróságot.

Mindent el fognak követni, hogy e biróságnak meg legyen a tisztelése és becsülése a világ előtt.» Mindaz, amit Dr. Hale 1889-ben részletesen kifejtett egy templomi beszédben, lassanként valósággal megtörtént és törvénybe is foglaltatott. De mielőtt e nagy világcsoda bekövetkezett volna, Dr. Hale szüntelen folytatta a buzdító, sőt izgató munkáját. Amerikában szervezték a béke kongresszust. Belevonták az összes államokat. 1895-től kezdve évről-évre megtartották a békekonferenciákat, melyeken Dr. Hale állandóan részt vett. Lángoló beszédei Mohonk Addresses 1910 a békemozgalom gyöngyei. Már 1895-ben határozzák az ő inditványára, hogy a konferencia elnöke hivja föl Ausztria, Anglia, Franciaország, Német- és Oroszország kormányait, hogy egyesüljenek az Egyesült Államokkal egy legfelsőbb állandó biróság szervezésére, amelynek elejébe terjesztendők lesznek időről-időre azok a kérdések, amelyek a hatalmak között fölmerültek.

Az volt a terve, hogy az állandó biróság időről-időre összejő a világ különböző városaiban. Meg volt győződve, hogy határozatainak ellenállhatatlan nagy súlya lenne.

Ugyanakkor megindult a mozgalom, hogy az Egyesült Államok és Nagybritánia lépjenek szövetségre. Az első kisérlet 1897-ben nem sikerült. Dr. Hale a mohonki konferencián inditványt fogadtat el, melyben az Egyesült államok népe nevében sajnálatukat fejezik ki és sürgetik, hogy a kisérletezés tovább folytattassék, sőt vonják be Franciaországot, Dániát, Németországot, Ausztriát, Belgiumot, Olaszországot és Svájcot.

Nagybritánia és az Egyesült Államok megkötötték a szövetséget, de az már az orosz cár dicsősége volt, hogy a hágai békekonferencia létrejött. 1889-ben II. Miklós cár a hatalmakhoz levelet intézett, melyben ugyanazt fejezi ki, amit az ideálista apostoloktól már száz éve hallunk. «Az egyetemes béke fenntartása és az összes nemzeteket sujtó tulzott fegyverkezések lehető csökkentése a mai viszonyok közepette az egész világ részére oly nagy föladat, melyre valamennyi kormány törekvéseinek irányulnia kellene».

Ugyanazon vonalon haladtak, amelyet Dr. Hale mu-

talott. Szervezni akarták az állandó nemzetközi választott biróságot.

Említésre méltó, hogy a cár felhivására egy unitárius egyházközség (Ohioból) küldötte meg az első üdvözletet. Dr. Hale így nyilatkozott: Olyan volt a hatás, mint a mikor felhőtlen tiszta égről sujt le a villám, midőn aug. 24-én a világ meghallotta, hogy a cár levelet intézett az államokhoz a béke megóvása érdekében». A béke izig-vérig lelkes apostola most már hiszi, hogy a legcinikusabb közember is észretér s átlátja, hogy a békemozgalom a világ legfontosabb eseménye. Neki joga volt ujjongani, mert ő már tizenhárom államot járt be, hirdetni a nagy eszmét. Éles gúnnyal emlékezik vissza, hogy mindenütt csak az apró verebek csiripoltak ellene, mert a gondolkozó és iránytadó emberek mindig és mindenütt helyeselték, óhajtották megmegvalósúlását.

Minek köszöni az Egyesült Államok Amerikája, hogy a világ legerősebb és leggazdagabb birodalma lett? Annak, hogy már 1789-ben megegyezett 13 állam, hogy peres ügyeiket egy állandó biróság elébe viszik. Ennek köszönhették, hogy a polgári háború egyetlen belháborújok volt.

Ez az ideálista lelkész jó idővel halála előtt a következő emlékezetes szavakat mondotta: «Ha háborúra készülsz, meg fogod kapni és ha békére készülsz, meg fogod kapni azt is s mennyivel olcsóbb és érdemesebb dolog békére készülni, mint háborúra. Nemsokára szégyene lesz bármely mivelt államnak, ha hadügyi államtitkára lesz s nem lesz békeügyi. Nagy megnyugvására szolgált, hogy Taft a mostani elnök (1912), amikor hadügyi államtitkár volt, kifejezte mennyire nem tetszett neki ez a cim. Örvendetes, hogy Angliában a «Hadügyi osztály» helyébe «a nemzet-védelmi osztály» beállítását tervezték.

Számtalan jó ügyben lett a Dr. Hale neve irányt jelölő és lelkesedést ébresztő vezető név, de — életrajz-írója, E. D. Mead szerint — semmi sem szerzett neki nagyobb dicsőséget, mint az a husz évi nemes harc, amelylyel megakarta győzni a világot arról, hogy a béke nemcsak szükséges, hanem lehetséges is.

Dr. Halenek Angliában igazi hasonmása volt a béke szolgálatában Stead író és hirlapíró, aki a Titanic katasztrófájának lett áldozata a jelen év tavaszán. Fejedelmet megillető országos fájdalommal és részvéttel emlékeztek meg róla, mert hazájában életében lelki-testi ereje legjavából árasztotta szét a szép és lelkesítő gondolatokat. Élete és gondolatai az ifjuságnak irányitóul, felnőtteknek például szolgálhatnak most és még hosszú évek múltával is. Csak egy pár irányeszméjére mutatunk rá.

«Egész életemben szenvedélyes hirdetője voltam a békének, nem annyira azért, mintha ettől vártam volna a bajok végleges megszüntetését, hanem mert olyan eszményi célnak tekintettem, amely nagyon elősegiti az európai Egyesült Államok megteremtését. Ő is egy fő biróságra kivánta bizni a fölvetendő ügyek elintézését.

Steadnak a munkássága azért érdekel minket kiválóképpen, mert Európának minden nevezetesebb újabb mozzanatában részt vett irányadó véleményével és izgatásával. Szerinte nem a haderő eltörlése a főcél, hanem ennek az erőnek a törvény oltalmára és az anarkia elnyomására fölhasználása. Az európai koncert érdekében senki sem írt többet. A törökökkel szemben a 70-es években az európai nagyhatalmak erejét arra igyekezett irányitani, hogy a mivelődés követelményeinek megfelelően járjanak el alattvalóikkal. Gladstonet ő birta rá, hogy Beaconsfieldet meggátolja az Oroszország mellett a törökök elleni föllépésben. Az afrikai rabszolga népek felszabaditása és békés fejlődése érdekében hatalmas és sikeres munkát fejtett ki.

Dr. Hale-lel egy irányban haladva küzdött az angol nyelvű népek egyesítésére, ami aztán a békeszövetségre vezetett.

Ha egyébért nem is, de azért Magyarország és az egész Európa hálájára érdemes, hogy amikor Boulanger Európát egy világháború veszedelmével fenyegette, Stead elutazott III. Sándor cárhoz és a nagy cár Európa békéjének védője lett. Ázsia békéjét is ily módon biztositotta azzal, hogy a két nagyhatalom Anglia és Oroszország között az ellentéteket békés kiegyenlítésre segítette. Hasonlóan

szép szerepe volt Délafrikában, de sajnos nem sikerült legyőzni a Jingoismust és kitört a kegyetlen bur háború.

1898-ban, midőn a cár kibocsátotta békekiáltványát, Stead is mint Hale, határtalan örömben volt, és most már még nagyobb erővel s több reménységgel folytatta munkáját. Résztvett abban az országos mozgalomban, a melynek jelszava volt az afrikai háboru alatt: *«Szüntesd meg a háborut!»*

1907-ben a hágai konferenciát megelőzőleg óriás munkát fejtett ki, hogy a hatalmak hozzájáruljanak ahhoz, hogy minden állam köteleztessék béke-budget készítésére, továbbá, hogy minden államot, amely a béke-biróság kikerülésével háborut kezd, interdictum alá kell vetni. Európa összes nagy államait beutazta, Budapestet sem kerülve ki, hogy az államfőkkel értekezzék. A kisebb államok örömest csatlakoztak, de Ausztria és Németország hallani sem akartak róla.

Midőn a hágai konferencián azt hallotta, hogy a tanácskozások eredménye csekély voltát azzal okolták meg, hogy a népek közhangulata nincs elkészülve a békére, inditványozta, hogy a konferencia küldje ki 12 tagját, hadd járják be a világot és informálják a népet. A Nobledijat akarta erre a célra fölhasználni, de nem vihette keresztül az eszmét közbejött akadály (fia halála) miatt. 1911-ben a török-olasz háboru ellen tett kisérletet. Kétszer utazott Konstantinápolyba és követelte, hogy vigyék békebiróság elébe az ügyet. Megegyezésre jutott. A törökök követséget szerveztek Európa államaihoz. Stead Angliát megnyerte, de azalatt kitört a marokkói zavar és még ma sincs vége az olasz-török pusztításnak. (1912 szept. hó).

Stead egy személyben a legnagyobb ideálista és a legreálisabb politikus volt. Egy francia barátja halála alkalmával azt írta: Stead-et a hírlapirók királyának tekintették. Senki sem érdemelte meg jobban a címét. Minden országból sereglettek hozzá, hogy védje meg igaz ügyöket. Még az uralkodók sem röstellték kikérni tanácsát.

Nevezetes, hogy nagy eszméi megvalósításáért tekintélyes vagyonát is föláldozta. A hágai konferencia érdekében kifejtett buzgóságát a cár megakarta jutalmazni,

s miután semmi érdemrendet nem fogadott el, költségei megtérítésére gondolt. Visszautasította.

Az ő lelke — írja francia barátja — az isteni és emberinek legszebb visszatükröződése volt. Mindnyájan emlékezünk, hogy a Titanic katasztrófájánál ő irányította a férfiakat arra, hogy a nőket, gyermekeket és gyengéket mentsék meg. Maga hősiesen várta be a szörnyű halált.

Egy unitárius vonatkozásu, de általános jellegü szép eseményről még szólnom kell egy szót. 1905-ben a genfi nemzetközi vallásügyi konferencia, amely Servet halálát kiengesztelni igyekezett, az amerikai államok elnökét meleg üdvözlettel kereste föl, midőn kieszközölte a Japán és Oroszország közötti békét.

A berlini konferencia (1910) már kijelöli a vallás helyét a békemozgalom körében és késziti az útat. Ez a konferencia előkészítette a föltételeit egy állandó itélőszéknek, hogy azután a hadiköltségek leszállíttassanak.

Az itt elmondottak csaknem kivétel nélkül mind az unitárius evangélium hatása alatt történtek, tehát az utolsó száz esztendőben dicséretre méltóan kivettük részünket az előkészítő munkából.

Ez rövidbe foglalt halvány képe a világbéke érdekében ez ideig tett kisérleteknek. Sok megkapó és lelkesítő jelenet fordul elő ebben az isteni szinjátékban. A hitetlent gondolkozóvá, a kételkedőket reménykedővé teszi. Még a közömbös, önző, mának élő fásult lélek is mond legalább ennyit: bizony jó volna, de... De tényleg nagyon messze vagyunk még a világbéke megvalósulásától, mert lám a mi nagyhatalmu egyesült monarchiánk és még hatalmasabb szövetségesünk, Németország nem akarnak hallani róla. Az orosz cár a nagy inditvány után lépett háboruba Japánnal, Anglia azóta verte le a burokat, s a hármas szövetség déli tagja a mai napon is háborut folytat Tripolis miatt. Mi pedig bekebeleztük Boszniát és Hercegovinát.

Bizony bőven van még tennivaló. Hol kell kezdeni a nagy munkát? Itthon, magunk között és valahol ketten vagy hárman együtt vagyunk. Más szóval minden-

kinek részt kell venni a nagy és szent munkában. Ha egészen ideális nézőpontból tekintjük a kérdést: mint keresztényeknek hitelveink és erkölcseink parancsolják: tedd szablyádat hüvelyébe. Mint polgárok és hazafiak csakis a békétől várhatjuk boldogulásunkat. A háború soha sem volt jó, a béke soha sem volt rossz, ezt mondotta Franklin. Mi nagyon jól tudjuk, hogy a háboru félelme, vagyis a fegyveres béke irtózatos nagy áldozatot kiván. Nem is kell, hogy ropogjon a puska, dörögjön az ágyu, életünk, vagyonunk áldozat e kegyetlen moloch oltárán. Nézzünk csak szembe tátongó és mindent elnyelő szörnyű képével. Vérünk elhül, agyunk működése megáll, olyan mértéktelen és kegyetlen teher az országokon, a népeken, az egész világon.

Tekintsünk végig egy pár adatot. Az európai öt nagy világhatalom hadügyi költsége így áll:

	1811-ben elköltött a hadseregre:	hadi-tengerészetre	Összesen:
Ausztria-Magyarország	367,565.000	68, 655.000	436,220.000
Franciaország	938,160 000	416,430.000	1.354,590 000
Németország	1.019,690.000	572.540.000	1.592,100.000
Nagybritannia	694,000.000	1015,100.000	1 709,100.000
Oroszország	1.328,210.000	270,640.000	1.598,850.000

A hadseregek létszáma békeállapotban:

	Létszám:	Egy főre esik kiadás:
Ausztria-Magyarország	396.600	930 K
Franciaország	582.000	1010 K
Németország	626.000	1630 K
Nagybrittania	262.000	2650 K
Oroszország	1,250.000	1095 K (bizonytalan).

A népességre esik költség fejenkint:

Ausztria-Magyarország	8.50
Franciaország	35.—
Németország	24 50
Nagybrittania	38.—
Oroszországban	10.—

A kiadás emelkedése 30 év alatt: 1881—1911.

Ausztria-Magyarország......	105,310.000
Franciaország	573,880.000

Németország	1,079,685.000
Nagybrittania	1,077,620.000
Oroszország	1,079,445.000

Az adósság emelkedése 30 év alatt volt:

	1881.	1891.	1901.
Auszt.-Magyarország	8,039,000.000	14,574.380.000	16,099,350.000
	1911.	....	18,051,945.000
	1911-ben	több mint 1881-ben	10,022 945 000
Franciaország	31,432,175.000	„ „ „	11,570.140.000
Németország	15,120,790,000	„ „ „	5,901,770.000
Oroszország	22,535,355 000		16,410,355.000

Ma a haditeher 165 %-kal nagyobb, mint ezelőtt 30 évvel:

	Évi kamatfizetés 1911 :	Kifizetett kamat 30 év alatt
Ausztria-Magyarországé	722.450.000	17.569,500.000
Franciaország	215,405 000	33,814,725.000
Németország	200,145 000	2,636,325.000
Oroszország	625.790.000	16,932,500.000

A New-York Heralddal azt kérdezzük: melyik emberi agy tudja megmérlegelni egymilliárd nagyságát? Hány ember tudja, hogy a Kr. születése óta alig mult el több egy millió percnél, s hogy az egész emberiség száma ma is csak mintegy másfélezermillió?

Még csak azt vegyük figyelembe, hogy Ausztria-Magyarország összes vagyonértéke: 125 milliárd korona, az adóssága ennek $^{1}/_{7}$-e.

Hazánkban a békemozgalom nem régi keletű. 1888-ig vihető vissza, midőn Hodgson Pratt nálunk az első értekezletet tartotta Budapesten. A magyar békeegyesület 1894-ben alakult meg Berzeviczy Albert elnöklete alatt. Jókai Mór tartott beszédet. 1896-ban az interparlamentáris konferenciát Budapesten tartották. Jókai Mór lelkes apostola volt. Szép szónoklataival támogatta. De már jóval elébb megkezdette a propagandát, midőn az Egy az istenben, az unitárius Manassessel elkerülteti a fegyverfogást. Ezzel bevezette a magyar unitáriusokat is a béke apostolai közé. A mi minden szépért lelkesülő Perczelné Kozma Flóránk ebben is fölemelte szavát.

IV. A *mi teendőink* ezek után könnyen kijelölnetők. Az unitárius lelkészi az evangélium, a keresztény vallás

szelleme arra kötelezi, hogy alkalmas és alkalmatlan időben a béke hírdetője, apostola s ha kell martirja legyen.

A föladat szép és háládatos, mert csak jó származik belőle. Könnyü lelkesedni és tenni mellette, mert a családot, az egyházközséget és a hazát is csak béke idején lehet szépen és eredményesen vezetni.

A béke szelleme az iskola falai között kell, hogy hajlékot találjon. Csak úgy és akkor számíthatunk a béke diadalára, ha a jövő nemzedékek lelkét megtöltjük azzal a gondolattal, hogy a mivelődéssel ki kell szorítni az ember lényéből mindazokat a hajlandóságokat, amelyek az állatias vadság maradványai. A gondolkozást meg kell változtatni, az emberi méltóságot, a becsületet nem a kardtól, sem nem a golyótól kell függővé tenni, hanem a jól iskolázott erkölcsi érzéstől. Nem az a fő, hogy az ejtett sérelmet megtudjuk-e torolni, vagy boszulni, hanem az, hogy a sértést ki tudjuk-e kerülni? A bölcstől meg kell tanulni és az ifjúság vérébe be kell oltani, hogy nem az a nagy, aki le tudja dönteni a várfalakat, hanem az, aki le tudja győzni önmagát.

Az iskolából a társadalomba, onnan a kormányzókhoz és uralkodókhoz, szóval mindenhová a béke izeneteit kell küldeni és a béke válaszát kell kérni és várni. Ha az iskolák és az egyházak az utóbbi negyven év alatt ilyen irányban elvégezték volna teendőiket, ma nem kellene roskadoznunk a háború félelme miatt vállainkra rakott iszonyu katonai terhek alatt. Mihelyt megváltozik a nép gondolkozása, azonnal lehetetlenné válik a hadvezérek harcias kedve.

Mihelyt fölemeljük a polgári becsület tekintélyét, mihelyt a közfelfogásba átmegy az a tudat, hogy először a polgár, s csak azután a katona, mert minden katona a polgár gyermeke, mihelyt a katona átlátja, hogy ő a haza védelmére és biztonságára van rendelve, hogy ő az élő várfal a polgárok lakóházai körül, tehát hogy egyenesen és kizárólag közszolgálatra van rendelve, azonnal megkezdődik a világbéke munkája ott is, ahol eddig akadályozták.

Vége van már annak, hogy csak harci vitézségért

osszanak érdemeket. A jól végzett munka után a társadalomban kivívott becsületre kell pályáznia mindenkinek.

A katonai szolgálat rövid idő alatt egészen új jelentőséget fog kapni. Csalódnak, akik azt hiszik, hogy a katonai létszámot és a hadiköltségeket kell emelni.

A XX-ik száz természetes fejlődésénél fogva éppen úgy kifogja lökni testéből ezt az idegen elemet, mint az ép test felszine a beléütődött szálkát, mely nem tartozik lényegéhez, mert ellenkezik természetével.

A világbéke közelg. Önkénteseket toborz seregébe. Magyarországon, s minden országban vannak már szövetségesei. A szerencsés Amerikában *Ginn Edwin* egyedül évenkint egy negyedmillió koronát áldoz az eszme terjesztésére és szervezte A világbéke alapitványát (World Peace Foundation), amelyhez *Carnégie* ötvenmillió koronával járult, s közelebbről *Mead Edwinnel* a keleti országokat beútaztatta s hatalmas agitációt fejtett ki a szent eszme mellett.

Egyházi Főtanácsunk 1910-ben (109. jk. sz.) kimondotta, hogy a béke érdekében szükségesnek tartja, hogy szószékeinkről is hírdettessék, s a béke érdekében támogatását szives készséggel fölajánlotta.

Miután Magyarországon kitűnő harcosai vannak már Berzeviczy Albert, Apponyi Albert, Kemény titkár és többek személyében, mi járt úton indúlhatunk el. De ha megfigyeljük első apostolunk, Dávid Ferenc intelmeit is, bizony a békességre, türésre, a megbocsátásra és az emberszeretetre kell törekednünk, s ezek a világbéke föltételei.

Csak képzeljük el, mit nyerne a kereskedelem, ipar, a tudomány, a közgazdaság, az irodalom, s a népjóllét, ha a hadiköltségekre legújabban követelt 100 millióból évenként csak ötvenmilliót fordithatnánk ezekre az emberi intézményekre.

Be fog következni ez is, ha ma nem, holnap, csak föl a béke lobogóját; szervezkedjenek az összes iskolák, az összes társadalmi intézmények és meg lesz a béke a földön a jóakaratú emberek között, mert átlátják, hogy a béke fönntartására nem kellenek milliárdok. Átlátják, hogy ha egyelőre a hadügyre forditott állami költséget a köz-

oktatásügyre, s a közoktatásügyit fordítják hadügyre: a háboruk megszünnek, a béke helyre áll, s a közműveltség és jóllét nemis álmodott magaslatra fog fölemelkedni. Hazánk népe s az egész emberiség gazdag és boldog leend!

(Mióta ez a felolvasás megtartatott, a kegyetlen keleti háború a törökök ellen véghez vitte borzalmas pusztításait s a kettős monarchia már ráköltött 600 milliót készpénzben s ki tudja mennyit munkaerőben.

A törvényről.

Irta: Győrfi István.

A Jahvizmus három korszaka különös tekintettel a Judaizmusnak a fogság alatti keletkezésére és fejlődésére.

A teológiának, mint tudománynak a keretében, az utolsó évtizedek alatt a legszembeötlőbb helyet egy újnak mondható tudományág foglalta le: az összehasonlító vallástan«. A feladata, a jelentősége, hogy mily lényeges, e helyen csak annyiban említhetjük fel, hogy jeles pedagógusok már rég egyetemi tanszéket kivánnak e tárgynak szervezni, még hazánkban is. Tárgyunkat illetőleg meg éppen nélkülözhetetlen lenne az összehasonlító vallástan segitsége. Ennek a tudományágnak köszönhetjük ma főképpen, hogy az ótestamentomi héberek életéről vallási felfogásáról egy többé-kevésbbé tökéletes képet alkothatunk magunknak. Ez pedig annyival inkább lényeges reánk keresztényekre, mert az egy istenség gondolata éppen a héberek vallásában érte el legfejlettebb formáját a Krisztus előtti időket illetőleg. Babona, előitélet, tekintély elve elenyésztek s mi a történelem fényében kisérhetjük végig a bibliai zsidót Mózestől Nehemiásig. Megtanuljuk: a zsidónak nem volt vallása, törvénye volt. Az ókor törzsi állapotban élő népeinek, mint a hébereknek is a vallása össze volt forrva a magán- és közéletével. Vallása volt a társadalmi és magán életének a szabályozója. Így az úgynevezett bibliai törvénykönyvek nem szoros értelemben vett jogi dekrétumokat tartalmaznak. Tartalmazzák Jahvéh rendeleteit, parancsait, melyek értelmében minden embernek az előírt rendeleteket betölteni annál inkább érdekében állott, mert a legfőbb biróság nem a királyi kuria, hanem maga Jahvéh volt. A törvénykönyvek ezek szerint Jahvéh és népe viszonyát szabályozzák. A héber élet középpontja Jahvéh volt és művelődésük fokozatos fejlődése a Jahvéh imádásának tisz-

túltabb formáit eredményezi minden korban. A Jahvéh imádásának így három korszakát különböztethetjük meg élesen a bibliából. Mindenik korszak egy-egy törvénykönyvben testesedik meg. Az első a nomád élet kodexe, az úgynevezett szövetség könyve, melyet eredetileg maga a Jahvéh ad ki választott népe számára.[1] Mindazáltal, hogy a Jahvéh imádás, a szellemi istenség eredete a Sinai jelenetnél egy sokkal régibb korra vihető vissza, az ma nem is kérdés tárgya. Nyolcvan éve elmúlt, hogy távol keleten kulturállamok tudósai nagy áldozatok árán ássák a Tigris és Eufrátes völgyének egykor fényes, porba omlott nagy városait. Egész könyvtárak kerülnek napvilágra, melyeknek lapjai nem pergamenek, vellumok, vagy finom merített papir, hanem agyagtábláeskák. Három ilyen agyagtábláeska[2] elmondja nekünk azt is, hogy a Krisztus előtti és a biblia előtti késő századokban szémita törzsek állottak összeköttetésben Ninive lakóival, kiknek törzsi istene volt Jahvéh. Ha ezt a tényt elfogadjuk, minthogy el kell, hogy fogadjuk, akkor a szóbeli kijelentés lehetősége elesik. Ez a néhány kis agyagtábla megerősíti a fejlődés elméletét. Meggyőz bennünket, hogy az emberek vallási öntudata a fejlődés folyamán fejlődött fel mostani tisztúltabb formájába. A csodás, szóbeli isteni kijelentés helyét fölváltja egy történeti tény. Jahvéh vándor szémita törzsek istene volt, kikből idővel a héber törzsek váltottak ki. Az első korszak Jahvéhja így a harcias nomád törzsek harci istene, ki idővel kiválik a többi törzsek istenei közül, mint köztük a leghatalmasabb. Választott népe áldozatok útján közlekedik vele, mely áldozatokat bizonyos arra kijelölt szent helyeken végeztek.[3]

[1] Exodus 24. 7. (E document); 34. 10 (J document).

[2] Ez a három agyagtáblácska jelenleg a British Muzeum tulajdona. Hammurabi és atyja Sin-mubalit idejében írattak 2500 körül (Kr. sz. e.) A Jahvéh nevét tartalmazzák háromszoros formában: Ja-á-ve-ilu. Ja-ve-ilu, Ja-ú-um-ilu, ami annyit jelent, mint „Jahvéh az isten“, „Jahvéh az egyedül létező.“ (F. Delitzsch: „Babel und Bibel“.)

[3] Kanaáni felfogás szerint az istenek csak egy arra kijelölt szent helyen szoktak megjelenni. A győző héberek ezt a felfogást magukévà tették és a már szentnek mondott helyeken állították fel Jahveh oltárait. Ez a tény, a csakhamar bekövetkezett vallás erkölcsi romlást megmagyarázza.

Az áldozatok végzésére lassanként egy külön osztály válik ki, a papok osztálya. Szokásaikat, vallásukat a körül lakó népek igen nagy mértékben befolyásolták. A babiloniak műveltebbek voltak, a Hammurabi törvényei társadalmi életüket irányította, a szombat és újhold ünnepét tőlük tanulták. A kanaániták szertartása fejlettebb volt az ő nehézkes Jahvéh imádásuknál s így lassanként a Jahvéh szent helyei, oltárai kanaáni mintára a legerkölcstelenebb kicsapongások színterévé lettek.

Jahvéh el van felejtve, a külső ellenség lábbal tiporja földjeiket. Fölébred bennük a félelem. Nagy próféták: Amios, Hozseás, Ezsaiás és Mikeás a Kr. e. VIII. század nagy mesterei ostorozzák bűneiket, erkölcstelen életmódjukat. Jahvéh nem külső áldozatot kiván, hanem föltétlen tiszteletet. Az északi ország szélein csattog az asszir lovak patája, felretten a nép, a vész immár közeleg Jeruzsálem felé. Biztos, az úr méltó büntetése ez a Manasseh, Áház királyok alatt élt kicsapongó élet miatt. Ez egyszer a vész ugyan elmulik, Jeruzsálem sérthetetlen, hirdeti Ézsaiás, mert ott lakik Jahvéh, a Sion-hegyi templomában.[1] A vész elmult, de a félelem tanítómesterként megmaradt.

Lázas munkához fognak, hogy kiengeszteljék a Jahvéh haragját. Törvénykönyvet írnak, beleírják a legaprólékosabb kötelességeket is, amelyet minden zsidónak be kell tartani, hogy Jahvéh haragja elmúljon. Ez a törvénykönyv, melyet így a politikai körülmények és a belső züllött élet diktált pennára, a Jahvéh hit megmentésére: a deuteronomium.[2] Hivatalos kihírdetése 621-ben (Kr. e.) Józsiás király uralkodása alatt történt. Jahvéh a jeruzsálemi szentélyben lakik és őrködik Judea felett, hirdette Ézsaiás s így a többi vidéki oltárokra nincs szükség. A deuteronomium azokat leronthatja s célja a központosi-

[1] Ézsaiás 6. része ezt a gondolatot testesíti meg, amint Ézsaiás elhivatását részletesen elmondja. A templom a Jahvéh lakóhelye. A tisztító szenet az oltár tüzéből veszi istennek angyala.

[2] A deuteronomiumi törvény eredeti része a bibliakritikusok túlnyomó részének véleménye szerint a mostani deuteronomium 12–26. részei. Ehhez még hozzávehetjük valamivel régebb kelettel 4.44, 5–11. és 28. részeket.

tás, Jahvéhnak egy helyen a jeruzsálemi templomban való imádása.

A deuteronomiumi törvény szelleme nagy haladást mutat a múlt hagyományaival szemben. Jahvéh mint erkölcsi istenség jelenik meg, aki nem egy hatalmasabb isten a többi istenek között, hanem egyedúli Isten, kinek hatalma kihat minden más népekre is. Egy állat megölése többé nem áldozatszámba megy, mint az első törvénykönyv szerint és a nő helyzetének javúlását mutatja az is, hogy a nő, a javak előtt van említve. Alig történt meg a törvény kihírdetése, a nagy katasztrófa, melynek bekövetkezésétől annyira remegett egész Izrael, bekövetkezett. 596-ban meghal Jozsiás király s vele együtt porba hull Izraelnek, mint politikai államnak minden reménye. 586-ban elesik Jeruzsálem és megkezdődik a nép babiloniai kálváriája. Ifjú királya, az ország színe-javával fogságba megy és siralmas képet ölt a Jordán gazdag, hajdan viruló völgye.

A jövő politikai tervei így köddé váltak. Minden gondolat a vallási kérdések megfejtésével van elfoglalva. A történteket Jahvéhoz való viszonyuk alapján próbálják megmagyarázni. Jahvéh vagy gyöngébb a győzők isteneinél s így népét romlásnak adta, vagy bizonyosan a nemzet bűneit sújtolja, tiszteletének elhanyagolásáért. Voltak, kik az első lehetőséget fogadták el valónak s elhagyva régi hitüket a győző isteneit fogadták el isteneikül.

A gondolkozó elmék, a vezető elem más nézeten volt. Szerintük bizonyossá lett, az események beigazolták, hogy Jahvéh nem Izrael istene, hanem egyszerüen Isten. Isten, kinek a kezében a babiloniai-asszir fegyverek csak eszköz Izraelnek megfenyítésére. Izrael kiváltságos helyzete többé nem törzsi-családi alapon nyugszik, hanem erkölcsi és szellemi fölényében, melyekkel a többi barbár népek közül kivált. A templom kultusznak vége; a kor legremekebb alkotása romokban hever és Jahvéh többé nem lakik ott, visszavonult mennyei birodalmába, »az istenek hegyére«. (Ezek. 28[14].) Ez a tény az előbbi feltevéseket, törvényeket egy vonással húzza keresztül. A deutoronomiumi kodex központosító irányzata templom hiányá-

ban tárgytalanná válik. Megkezdődik a lázas munka. Papok, írástudók ülnek most már munkához, hogy megalkossák az új törvénykönyvet, mely az új változott viszonyok között is biztosíthassa a Jahvéh hitet és amely biztos útmutatója legyen minden egyes zsidónak.

Ennek az átmeneti kornak, — mely a régi monarchikus korszakot köti össze a legújabb és a Jahvizmus fejlődésében a harmadik korszakkal, a Judaizmussal, — legkimagaslóbb alakja Ezekiel, ki próféta és pap, törvényhozó egy személyben. Egyéniségének kiformálása kora eseményeinek a munkája. Mint serdülő gyermek még tanúja a deuteronomiai törvények kihírdetésének, mint ifjú már a babiloniai csendes vizek mellett kesereg nemzete legjobbjaival.

A próféták erkölcsi tanításai, melyeket hazájából hozott magával, a hatalmas birodalomban látott, tapasztalt új dolgok, rövid időn belül megérlelték benne az individualizmus tanát, mely a Judaizmus leglényegesebb, alapozó elve. A győző hatalmas metropolisában látta a lüktető erőt, az üzleti élet gazdag gyümölcseit s az összehasonlítás népe szegénységét, gyöngeségét igen szomorú határozottsággal tárta elébe. Éppen ezért az eddigitől különböző terveket dolgozott ki Izrael számára. Minden erejével igyekezett hitsorsosai gondolatait elvonni a politikai élet mezejéről. Mint nemzet Izrael soha új életre nem kel. Mint egyház, mint egy vallás vallója a szellemi és erkölcsi világban tovább is fentarthatja felsőbbségét.

Munkájában a körülmények támogatták. A fogságba hurcolt zsidó többé nem mehetett fel Jahvéh templomába imádkozni. A templom különben is megsemmisült. Jahvéh ott többé nem lakhatik. Önkéntelenül tárta ki karjait és irányította gondolatait Jahvéhra. Majd megkapja új törvénykönyvét s az megtanítja őt, hogyan kell egyedül Jahvéhhoz közeledni, segítségét kérni. A templom-kultusz helyét így fölváltotta a személyes vagy zsinagógai imádkozás, mely szerint mindenki személyesen közlekedhetett Jahvéhjával.

Most már csupán a legnehezebb akadály legyőzése várakozott a papi törvénykönyv íróira. Egy felfogásnak

a megsemmisítése és helyébe egy másiknak, a körülmények szerint megfelelőnek a beültetése. Mi volt ez a felfogás és miért volt szükséges a megváltoztatása? A fogság előtti korszakban, a királyság és az azt megelőző kor éveiben minden egyes zsidó, mint Jahveh választott népe közűl *egy* szerepelt, az istennel való viszonyban. A zsidó nép *egy* tagja bűneiért nem volt felelős, a bűnnek, mint egyéni rossznak nem ismerte a félelmét; úgyszintén nem ismerte a személyes jócselekedetek értékét sem. Egyedűl a népnek voltak bűnei,[6] az egész nemzet bűneiért pedig bűnhödnie kellett minden egyes egyénnek, jónak és rossznak egyaránt. A babiloni katasztrófa így kétszeres és megsemmisítéssel fenyegető komolysággal sulyosodott a zsidóra. Régi hite szerint Jahvéh az egyesek kicsapongásai miatt porba sújtotta egész népét és az egész népnek kell szenvedni egyesek bűnei miatt. Ez szülte az aggodalmat és a vágyódást a fogoly zsidók lelkébe, hogy néppé tömörülhessen újra és mint nép engesztelhesse ki Jahvéht népe iránt, hogy így az egyes is elkerülje a méltatlan bűnhődést. Ez a vágyódás csak vágyódás maradt. Látták azt jól prófétái, papjai, hogy Izrael politikai szereplését, mint nemzet, befejezte. Látták és mindent elkövettek, hogy mégis megmentsék a népet. Dolgoztak szünet nélkül, törvénykönyvet írtak, a mindennapi élet szokásait iktatták paragrafusokba, csakhogy megmentsék az egy isten hitet és megtarthassák a hittel együtt magát a népet is nemzeti sajátságában. Ezeknek a törekvéseknek meg is volt a gyümölcse; politikai állam helyébe megvetették alapját a Judaizmusnak, *egy egyház-nemzetnek*. Ezekiel már határozottan hirdeti az egyéni felelősség tanát.[7] Mindenki mint egyén, saját bűneiért felelősséggel tartozik és a törvény előírása szerint maga kell, hogy Jahvéhtól bocsánatát kérje. Az individualizmus tanának csiráját megtaláljuk már a Jeremiás szív-

[6] Leviticus 16. részének 9, 19. versei összehasonlítva 21, 22. versével mutatja a papi iró korabeli feltevést. A 9. vers szintén a nép bűneiért való áldozatról szól, de az előbbi részeknél későbbi keletű. Ez a felfogás tehát, melyet fent említettünk, ezekkel a részekkel teljes beigazolást nyer.

[7] Ezekiel 18, 23, 1—20.

vallásában[8] és második Ézsaiás univerzálismusában.[9] Ezekiel munkáját így a múlt tanításai is támogatták, de ennél sokkal többet tett az eredmény elérésére a fogság, a fogság alatti élet. A nagy babiloni király Hammurabi törvénykönyvében már kifejlett alakjában látjuk az individualizmust a kereskedelmi életet szabályozó paragrafusokban a Kr. e. 23-ik században. Igen valószinü, hogy e tan a Kr. e. 6-ik században még sokkal határozottabb hatást gyakorol a közéletre, söt, mint történeti valóságot bizonyosan tudjuk, hogy üzleti életük teljesen az egyéni felelősség elvére volt építve. Az üzleti, kereskedelmi élet vallási alapon épült fel s így az individualizmus a vallási irodalmat is áthatotta. A zsidók pedig mestereik tanítását a gyakorlatban is maguk előtt látva, elfogadták és magukévá tették az egyéni felelősség tanát az egyén bűneiért és jó cselekedeteiért egyaránt.

A Judaizmus egy másik igen lényeges követelménye, a szombat napnak szigorú megtartása, szintén babiloniai tajban, a fogság alatt vert gyökeret a zsidó rituális szertartások között. Maguk a babiloniak szorosan megtartották a szombat napot. A hithű zsidó ma is megtartja azt, mert ősei valamikor hasonlólag cselekedtek a nagy fogság alatt s úgy írja azt elő törvénykönyve, a tóra.

A fogság munkája, törvénykönyve: a papi kódex, melynek szerzői papok. A Jozsiás előtti kor papjai a királytól függő állást töltenek be. A papi kódex szerint a nemzet fejei a jeruzsálemi papok. A papi törvény, mely Babiloniában nyert befejezést, Ezra és Nehemiás kiadásában látott napvilágot. Célja részletes, teljesen kidolgozott liturgiát adni a népnek, hogy így az egy isten imádás tanát külsőségekkel erősítse bele a zsidóság szivébe.

Ezrát a zsidó nép fogság utáni élete, jövője foglalkoztatta és látta határozottan népe jövőjét, mely csak úgy lehet biztositva, ha Izrael teljesen el lesz szigetelve mindentől, ami nem Izrael. Ezra főelve a Judaizmus volt, bár ő megoldotta és teljessé tette azt a tóra vallásával. Ezra előtt a Judaizmus feladata volt, hogy minden

[8] Jeremiás 31, 31–33.
[9] Ézsaiás 40, 21–31. 45, 18–25.

egyes zsidó megértse és tudja, mi van a tórában, mi a tóra. Tóra alatt helytelen lenne törvényt, »nomos«-t érteni. Tóra eredetileg vallásos tanítást jelent. Egy oly tanítást, melyet a pap ad a népnek. A tóra maga Ezra szerint, isteni kijelentésen alapszik és a vallás középpontjává válik. A tóra nélkül ma valószinü nem lenne Izrael; a tóra újjáteremti a zsidó egyéni és személyes hitét. Elmulik a próféták kora, a papok, az írástudók veszik át a kormánypálcát. Tanulják és tanítják a tórát, nem azért, hogy saját gondolataikat vigyék bele szavaiba, hanem, hogy új szellemet kapjanak belőle és megtudhassák, mi módon szolgálhatják az Atyát helyesen.

Ennyi, amit röviden a törvényről s annak a nagy babiloniai fogság alatti fejlődéséről röviden elmondhattam. Megjegyzéseim, feltevéseim az ó-szövetség kritikai vizsgálódásain alapulnak. Ma ez a kritika álláspontja. Hogy a jövőben új, eddig nem ismert adatok nem változtatnak-e a jelen véleményén, az nem lehetetlen. Annyi azonban bizonyos, hogy semmiféle kritika az ó-szövetségi iratok iránt érzett szeretetet, tiszteletet, csodálatot nem fogja kisebbíteni, felfogásunk változhatik csupán: babona és előítélet eltünnek s helyükbe lép az értelem világos látásával. Láthatjuk benne feljegyezve istennek a múltban elhangzott kijelentését, a régi idők embereinek feljegyzett tapasztalatait, melyek tanítóink lehetnek jövőnket illetőleg. A közelmúlt emberei az ó-szövetségben egy bevégzett isteni kijelentést láttak. Mi egy kijelentés fejlődését látjuk benne, melynek nagyszerűsége annál inkább növekedik, minél inkább megtanúljuk azt becsülni, értékelni. — Az ó-szövetségben előttünk áll egy nép története, mely mindig tanúlt. Mesterei gyakran durvák, kegyetlenek, sokszor ők maguk térnek le a helyes útról, de a jó csiráját a sok rossz között is mindig megőrizték. Tanúlt legyőzőitől, elnyomóitól, okult szolgaságából és szabadulásából egyaránt. Izrael igazi nagysága, hogy Isten tanította őt és tanít minket is, ép úgy, mint a régi idők szentjeit:

„πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως“.

———

Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól.

Egyházi képviselőtanácsunk 1912 március 13-án tartott ülésén egyházközségi monográfiáink kibővítése és lehető teljessége kérdésével kapcsolatosan azt határozta, hogy az egyházközségek klenodiumait műtörténeti feldolgozásra rendre behozatja Kolozsvárra.

Ezzel a határozattal s megindult végrehajtásával egyházunk oly nevezetes kezdeményező lépést tett, amellyel ezen a téren az összes magyarországi egyházakat megelőzte. Lehetővé tette, hogy a legtávolabbi, eldugott, kis egyházközségeink ingó műemlékei ismeretessé váljanak s e tekintetben példát mutatott más egyházaknak is. Szolgálatot tesz saját célján kivül a magyar műtörténetnek s bebizonyítja, hogy a nemzeti művelődés munkájában az őt érdeklő munkatereken éppen olyan buzgó készséggel működik közre, mint az elmult századokban.

A legújabban nagy lendületnek indúlt magyar műtörténeti munkásság számára kétségtelenül nagybecsű szolgálat az, amellyel egyházunk az országban szétszórt unitárius ingó műemlékek feldolgozását lehetővé tette. A műtörténész nem lesz kénytelen nagy költséggel, fáradsággal és főleg idoveszteséggel járó útakat tenni, hogy végre tárgyához jútva is bővebb források és összehasonlító anyag nélkül vergődjék. Most itt a feldolgozandó anyag, — mely összehasonlítás szempontjából is értékes — készen, együtt kerül eléje s az adatgyűjtés munkája számára nagyon megkönnyebbul. Viszont az is bizonyos, hogy ha egyházunk intézkedése a műtörténetírásra nagybecsű: egyházunk számára megbecsűlhetetlen.

A tervezett földolgozás egyházunknak lehetővé teszi, hogy régi egyházvizsgálati jegyzőkönyveink sokszor

bizonytalan leírásai helyett jövőre pontos, szakszerű leírások és fényképleltárak[1] álljanak rendelkezésünkre. A műtörténeti feldolgozások megismertetik klenodiumaink becsét. Felújúl adományozóink, jóltevőink emlékezete. Legnagyobb irodalmi és erkölcsi nyereségünk pedig — a kezdeményezés dicsőségét nem is tekintve — abban lesz, hogy a feldolgozások, ma már szakkörökben Európaszerte elismert folyóiratban[2] ismertetik egyházunk ingó műemlékeit s a folyóirat francia abregeje útján olyan körök is tudomást szereznek műtárgyainkról, amelyek különben bizonyára még létezésünkről sem sokat tudnak.

Új út nyilik meg számunkra a művelt nagy világba, amelyre szerény viszonyaink mellett is nemes büszkeséggel léphetünk. Végre a folyóiratban megjelenő feldolgozások különlenyomataiból aránylag kevés költséggel albumunk készül, mely külön is örökre becses irodalmi emléke marad egyházunknak és a magyar műtörténetnek.

Ezekre a célokra, illetőleg tudományos megvizsgálásra és feldolgozásra szállítottuk be 1912 nyarán az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárába kolozsvári egyházközségünk úrasztali fölszereléseit.

Összesen 30 darab úrasztali edényünk s 22 darab himzésünk és varrottasunk került be.[3]

Ez a tekintélyes szám már magában mutatja, hogy egyházközségünk ezen a téren nem szegény s bár a tudományos feldolgozást közbejött körülmények a mult évben egyelőre megakasztották: annyit már előre is örömmel jelezhetünk, hogy egyházi műtárgyainkról olyan kiváló szakemberek, mint dr. *Pósta* Béla egyetemi tanár, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárának igazgatója s *Radisics* Jenő a budapesti Iparművészeti Múzeum igazgatója, teljes elismeréssel nyilatkoztak. Kitünt, hogy bár a mult-

[1] A fényképeket az Erd Múzeum Érem- és Régiségtára előállítási áron adja a fényképleltár részére. Ugyanily kedvezménnyel juthatnak fényképhez az egyházközségek is.

[2] *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Szerkeszti *Pósta Béla.* Kolozsvár. Előfizetési ára egy évre 10 korona.

[3] Számos újabb darabunkat be sem vittük.

ban sulyos anyagi helyzetünk, szegénységünk négyszer is[1] arra kényszerített, hogy klenodiumaink egy részétől megváljunk; a megmaradt és megőrzött példányok közt több művészi becsű darab van. Köztük találjuk *Hann* Sebestyénnek, a világhirű erdélyi ötvösnek egy nagy fedeles poharát s valószínüleg vagy az ő munkája, vagy iskolájának igen jó tanítványától való szép kis keresztelő poharunk is. Két nagy, egyforma, hat öblü, aranyozott ezüst poharunk közül az egyik fedőtányérával s egy pompás, díszes, 1636-os évszámot viselő kelyhünk szintén elsőrangú ötvös műemlékek. Két egyenlő 1606-beli boros kannánk jeles szebeni mester munkája. Ezüst tányéraink egyszerüek, de köztük oly régi is maradt, mely már Dávid Ferenc és Heltai Gáspár papságában 1560 megvolt. Egy ónkannánk a hajdani külvárosi, szentpéteri unitárius egyházból, ennél is régebbről, Kolozsvárnak a reformáció előtti idejéből származik s 1537 évszámot visel. Himzéseink közt pedig szépség és finomság dolgában múzeumba illő mintapéldányokat találunk. Egy nagy színes abroszunk s ezzel egyforma mintával himzett rojtos kendőnk minden valószinüség szerint a reformáció első századából, még a katolikus egyházról maradhatott reánk. Legrégibb évszámos, kis spanyol-himes kehelytakarónk 1636-ból való. Két darab kétszáz évesnél idősebb recemunkás abroszunk, több arany skofiumos himzésünk s egy finom pasztell-színeivel feltünő kenyértakarónk igazi díszművek.

Ilyen szép és értékes emlékek nem ok nélkül izgatnak azzal a kérdéssel, hogy mikor, hogyan, kitől jutottak egyházunk birtokába? Kik voltak készítőik, adományozóik? Ezekre a kérdésekre a feleletet részben a bekövetkező műtörténeti feldolgozás, részben kolozsvári egyházközségünk szép levéltára adja meg. Az előbbi azonban inkább a klenodiumok mübecsét, stilusát s néhánynak alkotó mesterét ismerteti meg velünk, míg adomá-

[1] 1698-ban kolozsvári nagytemplomunk és torony leégése, 1712-ben a kuruc háborúk, 1717-ben kolozsvári nagytemplomunk elvétele által okozott veszteségek, s 1810 ben az 1793-i templomépítés után beállott nehéz pénzügyi helyzet miatt.

nyozásuk és viszontagságaik történetét — legalább részben — levéltárunkból tudjuk meg.

Ebben az egyházközségi levéltárban az ingó és ingatlan javak összeírása csomójában 1675-től 1810-ig huszonöt különféle olyan részleges ,vagy teljes összeírás van,[5] amely klenodiumainkra vonatkozik. Ezeken kivül azonban az egyházközség 1627-től kezdődő számadáskönyvében és 1690-től fönmaradt jegyzőkönyveiben is számos ide tartozó adatot találunk.

Ezekből a legjelentékenyebbeket kiválogatva, most éppen azért adjuk közre, hogy a feldolgozáshoz történeti adatokat szolgáltassunk. A kiválogatásban tekintettel voltunk arra, hogy a változások s főleg a gyarapodás idősorbeli fejlődése feltünjék s viszont időben egymáshoz igen közel álló, jelentékeny különbségeket nem mutató, — mintegy ismétlő — összeírásokat fölöslegesen ne közöljünk.[6] Mellőztük a bizonytalanúl datált összeírások közlését is.[7] Viszont azokból az időkből, amelyekben a klenodiumállományban jelentékeny változások történtek, még a kisebb jelentőségünek látszó gyarapodásokat is fölvettük s kivált 1701 és 1717 között — éppen egyházunk akkori válságos állapotára s az akkor történt kétszeri klenodiumeladásra való tekintettel — lehetőleg minden olyan adatot közlünk, mely az állomány-eltérésre útbaigazításúl szolgál.

Ezek alapján megállapítható, hogy klenodiumainkról az ismert legrégibb összeírás 1627—1651. évi egyházközségi számadáskönyvünkben 1644 december 20-ról maradt

[5] Fasciculus XXV. 3—6 a—c, 7. (2 drb), 8, 10—12. 17, 18 a—d, 19, 21 (5 drb), 22, 23. sz,

[6] Ezért hagytuk ki egyik különben igen becses 1711-iki összeirást, s ismét a kormányszéki rendeletre történt 1777 junius 24-iki összeirást, mely nagyjában egészen egyezik a közlendő 1789-i jegyzékkel.

[7] Ilyenek a 6 a—c. és 7. számú jegyzékek, melyek közül az előbbiekre az 1716. évszámot, s az utóbbira a „Circa A. 1716.“ följegyzést utólag vezették reá; valamint a 10. sz. jegyzék, mely „1719-ben az eccla három kolcsú ládájában találtatott jók conscriptiója.“ Ezek annál könnyebben mellőzhetők voltak, mert 1716-ból és 1717-ből az összeirásokból és a jegyzőkönyvekből más, jelentékeny értékü és külsőleg is egészen hiteles összeirások állottak rendelkezésünkre, melyeket közlünk is.

fönn, első különálló összeírásunk pedig 1675 augusztus 16-ról kelt.

Ha ezeket összehasonlítjuk és ismerjük kolozsvári egyházközségünk mai klenodiumait, néhány érdekes megállapítást tehetünk.

Mind a két legrégibb összeírás első helyen azokat a nagyobb,[8] hat öblös, talpukon csúcsíves áttörésű, díszes kelyheket említi, melyek úrvacsora osztások alkalmával ma is mindenkor szerepelnek. Ezek közül egyiket szabatos, szép, biztos kidolgozása művészi értékben a társa fölé emeli. Dr. Pósta Béla már első futólagos megtekintésük után kifejezte azt a nézetét, hogy az egyik kehely valószínüleg csak utólag készült a másik mintájára. Ugyanez volt tőle függetlenül a véleménye Radisics Jenőnek is.[9] Ezt a véleményt teljesen igazolja 1675-i jegyzékünk, mely a kettőt megkülönböztetve megemlíti, hogy két egyenlő kehely közül a *régebbi* 6 márkát és 36 nehezéket, az *újabb*[10] 7 márkát nyom.

Mind az 1644-i, mind az 1675-i leltár megemlíti a kelyhek aranyos fedőtányérait (patena) is. Ezek közül ma csak egyik van meg; de ez egyszerüsége mellett is nagyon becses, mert rajta látható Jézus monogrammjának minuskuláival bizonyos mértékig kormeghatározó. Készülése idejét nagy valószínüséggel még az erdélyi reformációt megelőző évtizedekbe tehetjük, amire annak a kehelynek alakja és stilusa is följogosít, amelyhez a fedőtányér tartozik. Műtörténeti szempontból azonban ennél is nagyobb becsü a peremén alkalmazott betűfonásos monogramm, mert abból a részletes vizsgálat alkalmával a készitő ötvös nevét is valószínüleg sikerül megállapitani.[11]

[8] Magasságuk 29 cm.

[9] Radisich a klenodiumokat dr. Pósta Bélának 1912 nyarán Olaszországban való időzése alatt látta. Az összeirások mind azután kerültek elő levéltárunkból, miután a klenodiumok megvizsgálását megkezdték.

[10] Az 1544-iki leltár ezt a megkülönböztetést nem teszi meg.

[11] Itt jegyezzük meg, hogy Novák János tanárjelölt elkészítette a kolozsvári ötvös céh monografiáját, melyhez mintegy 1000 ötvös nevet gyüjtötte össze s ezt később kiadja. A virágzó XV–XVI. századi kolozsvári ötvösség mellett a kehely legnagyobb valószínüséggel Kolozsvárt készült, s ezért tartjuk lehetőnek készitője megállapitását.

Feltünő, hogy e két kelyhen kívül az 1644-i leltár még csak két más kelyhet említ, a reájuk járó tányérokkal. Ha már csak előbb nem történt valamiféle eladás, akkor ebből a körülményből azt lehet következtetnünk, hogy az unitárius egyház kialakulása alkalmával legfennebb három kehely maradt fedőtányérostól a nagy Szent-Mihály templom ilyennemű katolikus kegyszereiből a mi egyházunkra. Pedig az unitáriusok a klenodiumokból 1644 előtt aligha adtak el valamit,[12] mert ebben az esetben bizonyára a teljesen felesleges két ostyatartó szekrényt nélkülözhették s adhatták volna el a legkönnyebben. Ezek pedig mind 1644-ben, mind 1675-ben megvoltak s csak 1711-ben kerültek eladásra.[13]

Az ón edények közül is aligha volt egy-kettőnél több a reformáció előttről. Abból a mindössze hat darabból, melyet az 1644-i leltár megemlít, két egy-egy ejteles ónkanna a későbbi jegyzékekből következtetve valószinüleg két most is meglevő darabbal azonos. Viszont feltünő, hogy míg 1644-ben csak két óntányért találunk, addig 1675-ben már harminckét darab van s 1709 május 10-ére negyvenegyre szaporodnak. Ezekből 1711 vége felé huszonnégy darabot eladnak s 1768-ig ujra ötre apadnak le. Egy ideig nagyra nőtt számukat az teszi érthetővé, hogy az egyháznak a XVII. század végén s a XVIII. század elején a lakodalmak, temetések vendégségeihez bizonyos összegért bérbevehető edényei voltak, melyek jövedelme évenként állandó elszámolás tárgyát képezte. Az egy ideig nagyszámúvá szaporodott óntányérokat is bizonyára inkább ilyen jövedelemhajtó edényeknek, mint Úrasztali tárgyaknak tekinthetjük.

Az Úrasztala, valamint a kelyhek, poharak és kannák terítői az első leltárban szintén nagyon szerény számban szerepelnek. Négy abrosz, két aranyos, két csipkés kesz-

[12] Azelőtt a virágzó egyház nem szorult reá ilyen, a szükség által kényszerített lépésre.

[13] Az 1644-ben még megvolt réz tömjénezőt itt csak azért nem említem, mert annak anyyagi értéke kevés volt. Nem érdektelen ezzel szemben az a tény, hogy a katolikusok 1716-ban mind csupa olyan tisztán unitárius eredetü klenodiumokat követeltek maguknak, melyek soha az övék nem voltak.

kenő s egy aranyos kendő az egész. Ezekből egy aranyos abrosz és kendő ma is nagyértékű díszes darabjai felszerelésünknek. 1675-re jelentékenyen megszaporodnak s ekkor tizenhét különféle szönyeget is találunk az egyházközség tulajdonában.

Az 1703. évről külön följegyzését ismerjük meg az elenyészett kolozsvári szentpéteri egyházközség ingóságainak. Egy része ma is megtalálható, de nagyobbára nem használatos; másrészük régebb eladásra került. Ugyanez volt a sorsa 1810-ben az 1796-ban beolvadt kolozsvári lengyel unitárius egyház ezüsttányérának is.

Mindezekből az tünik ki, hogy a kolozsvári unitárius egyházközség klenodiumainak alapját a tulajdonába átment, nem nagyszámú, hajdani római katholikus egyházi fölszerelések képezték. Ezek már 1644-ig is szaporodtak, de még nagyobb gyarapodásukat tapasztaljuk a XVII. század végén. A gyarapodás és a szükség által kényszerített eladás következtében a klenodium-állomány hullámzása 1711—17 közt a legnagyobb. Innen fogva újra lassú gyarapodás következik, míg 1810-ben a szükség az egyházközséget újra nagyobb eladásra kényszeríti.

Az eladott darabok egy része az ország különböző helyeire, vagy külföldre is szétvándorolva bizonyosan fönnmaradt. Közlendő jegyzékeink értékes adatokat nyújtanak abban a tekintetben is, hogy néhány egyházközségünkbe a XVII–XVIII. században még kolozsvári egyközségünkből jutottak klenodiumok.

Az sem lehetetlen, hogy egyik-másik rég eladott darabunkra valamelyik közgyüjteményben vagy nagyobb magángyüjteményben fog valamelyik mütörténetiró reáismerni.

Nekünk mindenesetre az a célunk, hogy a közlendő összeírásokkal főleg még meglevő becses emlékeink történetére minél több világosságot deritsünk.

I.

Kolozsvár, 1644 deczember 20.

A kolozsvári unitárius egyházközség klenodiumai.

Anno Domini 1644 die 20 Decembris, számvevő uraim

ő kegyelmek be menvén az segestyében, az minemü ezüst marhákat az egyházfi uraimék kezek alatt találtak és kész pénzt is, renddel így következik.

2 egyarányu kehelyek, belől merőn aranyosok; két rajta járó ezüst tányérokkal együtt nyomnak m...[1]

1 kivül-belől merő aranyos, testállásos kupa nyom m...

2 sima ezüst kannák, az teteiben mindeniknek egy-egy angyal kép, kivül az közepin aranyos, vert. Nyomnak m...

2 ezüst kannák, mégis belől merőn aranyosok; nyomnak m...

2 egyarányú, középszerű kehely poharok, kivűl-belől aranyosok, rajta járó két ezüst tányérokkal: azok is merő aranyosok; nyomnak m...

1 fél kupa, küül-belől aranyos, nyom m...

1 tiszta fejér udvari pohár, egy ezüst kalánnal. m...

2 ostyatartó szekrény, ezüst, egyik pogán pénzes.

1 buza virágos ezüst kesentyű m...

1 aranyas réz tömjénező.

Mégis két ezüst tányérok, aranyas az széli mindeniknek; nyom m...

Aprolék, töredék ezüst m... p. 16.

Egy hat ejteles, lábos ón kanna nyom lib...

Egy korsó formára való négy ejteles ón kanna lib...

Két ón kannák, egy-egy ejtelesek, lib...

Két ón tányérok, lib...

Két tiszta fehéres sáhos abrosz, körös körül fejér rojt rajta.

Egy aranyas abrosz, item egy sáhos abrosz, ki az kő asztalon áll. Item mégis más egy sáhos abrosz, szinte olyan mint az előtte való.

Egy aranyas kendő.

Két aranyas keszkenő. Item két csipkés keszkenő is.

(A kolozsvári unitárius egyházközség 1627 54. évi számadáskönyvéből, az 1644-iki számadások elől.)

[1] A sulymennyiség mind itt, mind a következő daraboknál kitöltetlen. M = marça.

II.

Kolozsvár, 1675 augusztus 16.

Az colosvari unitaria belső ecclesiában az Úr vacsorájához való edényeknek regestrumok, melyek in anno 1675, die 16 Augusti, registraltatván, hagyattatnak számok és nevek szerént újabban mostani edgyházfi uraimék gondviselések alatt.

Két edgy arányu vagy formáju, hat ajaka ki conorozott öreg kehely poharak, az melyeknek belső része éppen s körül az lábai merőn aranyasak, melyeknek az régiebbikje nyom m. 6. p. 36.

Az ujjabbikja is nyom m. 7. p. 00.

Két edgy formáju üveg pohár-forma, körül belől merőn aranyas poharok, melyek edgyütt nyomnak m 5½ p 00.

Két edgy formáju sugár ezüst kannák, lyukasztásosok, sáhosan aranyaztattak, az fedele tetején edgy-edgy angyal. Edgyütt nyomnak m 6. p. 36.

Edgy öreg, merőn trébelléses, körül belol merőn aranyas ezüst kanna, mely nyom m 5. p. 00.

Spitsre trebellett sugar ezüst kanna, kinek trébellése kivül-belől merőn aranyas. Nyom m. 3. p. 33.

Edgy merőn trébelléses, sáhoson kövül-belől merőn aranyozott, tetején testállásos ezüst kanna. Nyom m. 3 p. 43.

Két ezüst tányérok, az széli aranyasok. Nyomnak m. 1. p. 00.

Két kissebb kehelyek tányéra, az szélei aranyasok. Nyomnak m. 1. p. 33.

Az két üveg-forma poharokra való két ezüst, merőn aranyas fedő tányérok, melyek nyomnak edgyütt m. 00. p. 33.

Két edgy arányu forma ezüst szekrények,[1] edgyik nagyobb, másik kissebb. Nyom edgyik m. 2. p. 39. Másik m. 1. p. 21.

Edgyik szekrényben valami töredék ezüst p. 18.

[1] Az 1644-i összeirásban szereplő ostyatartók.

Beszúrva: Edgy udvari lábos sellegh ..... János uram atta m. 2. Belől merőn aranyas; kivül is imitt-amott.
Edgy veresréz kehely, kövül merőn aranyas.

Egyéb edgymás:

Edgy mosdó medenczéhez való réz ló.
Edgy sárgaréz mosdó medencze.

Ón edények:

Harminczkét angliai ónból álló bécsi tányérok, újak. lib. 43.
Edgy öreg ón kanna, vas fogontos. lib 19½.
Edgy öreg szabásu ón korsó. lib. 7.
Két ejteles kannák lib: (üresen hagyva).

Úrvacsorája osztásához való ruhanemük:

Három crakkai sáhos abroszok.
Edgy szép, arany fonallal varrott, spanyol himes abrosz. Daniel István adta volt.
Edgy irás után varrott fejéres, reczés, rostos végü abrosz.
Más, edgy alább való, fejér, rostos felü abrosz.
Edgy kis potyolat keszkenő, két vége schofiummal keszkenő. Mikesné asszony.
Más edgy potyolat keszkenő, körül merő schofiummal varrott, régi.
Edgy kis potyolat keszkenő, két vége schofiummal elegyittetett spanyolvarrás. Tölczéres Péterné adta volt.
Edgy potyolat keszkenő, körös-körül virágos varrásos, igen szép.
Egy paraszt csipkéses gyolcs keszkenő.
Edgy narancs-szin atlacz szélü aranyos tercenella. asztalra való. Mikesné asszony.
Edgy varrott végű gyolcskendő.
Edgy törlögető gyolcs; lepedő forma.

Szőnyegek:

Három veres új schallat szőnyegek.
Négy jó fejér szőnyegek, hárma czókás; negyedik tudgya az, ki szőtte, mit szőtt belé.

Két jó veres szőnyegek.

Két kopott, viseltes, öreg fejér szőnyegek.

Edgy jó veres schallat szőnyegh, a kis templomban az asztalra való, most itt benn van az segestyében, más van helyette ott.

Az nagy templomban, az asztalon edgy fejér szőnyegh.

Az kis templomban is most edgy veres jó szőnyegh.

Edgy hitván kopott szőnyegh.

Ezeken kövül két viseltes fekete szőnyegh.

Jelzések: 64 (kihuzva). Unit. eccla.

Más kézzel: 1675. — 10.

Alább: Nro 10 mo.

Az első lapon piros tintával: Fasc. XXV. No. 3.

(Eredetije a kolozsvári unitárius egyházközség levéltárában. Fasc. XXV. n. 3. sz. alatt.)

A szabadelvű és haladó keresztények és más hívők hatodik nemzetközi kongresszussa Párisban.

(Chretiens progressiens et Libres-croyants.)

A francia intéző-bizottság: Elnök: Boutraux E., a francia akadémia tagja.

Alelnökök: Wagner Ch., lelkész, Bonet-Maury, az Institut levelező tagja, Siegfrid Jules, volt miniszter, Stapfer P. a bordeaux-i tudomány egyetem tagja. Titkár: Viénot John (83. rue Denfert-Rochereau, Páris. XVI.) Pénztárnok: Reyss, 49. Bonteuard Péreire, Párisi

Az Intéző-bizottság a következő *előzetes programmot bocsátotta ki*:

Van szerencsénk tisztelettel meghívni Önt a VI. nemzetközi vallásügyi kongresszusra.

A kongresszus célja.

A kongresszus 1900. május 25-én szerveztetett az amerikai Unitárius Társulat kezdeményezésére. Célja, hogy elősegítse és biztosítsa a kölcsönös érintkezést és rokonszenvet azok között, bármely országban legyenek is, akik a tiszta vallást és a tökéletes szabadságot egyesíteni igyekeznek. „Mi, szabad gondolkozók —, mondja igen helyesen a fájdalom már elhúnyt *Chantre*, a genfi kongresszus elnöke — mi őszínte emberek vagyunk, de ugyanakkor a szó igaz értelme szerint vallásosak és keresztények is. Igen helyesen mondotta *Vinet*, a vallás igazi lényege kivűl van a dogmán s már itt az ideje, hogy ezt az elvet tisztázzuk, hogy levonjuk belőle a következtetéseket, hogy nyíltan hírdessük, hogy az embert nem azok a hittételek teszik vallásossá, amelyeket vall, hanem az az életirányzat, amely felé öntudatát és életét vezeti."

A kongresszus iránt az érdeklődés nőttön nő. Mindíg szaporodik azoknak a száma, akik átlátják e mondás igazságát: „a tudomány

lelkiismeret nélkül a lélek pusztulása," akik tehát arra igyekeznek, hogy az alaptörvényeket a szivekre helyezzék, akik tisztában vannak azzal, hogy a vallásos élet helyreállítása csak a szabadság áldott gyümölcse lehet.

Ez a kongresszus igyekszik összehozni mindazokat, akik a vallás kérdései iránt érdeklődnek, a különböző egyházakhoz, vagy vallásos szövetkezetekhez tartozókat, mindazokat az egyeseket, akik készek erejöket *a vallásos haladás* szolgálatába bocsátani.

A kongresszus sem nem támaszkodik egyik credora is, se nem zár ki egyetlen credot is. Csak arra törekszik, hogy a sikeresebb munkásság érdekében összehozza azokat is, akik különben a vallás formái tekintetében nagyon távol állanak egymástól, de készek mindent megtenni, hogy a lelki megújhodás, az igazságnak és szeretetnek becse, a humánus érzés és az egymásnak kölcsönös megbecsűlése fokozódjék.

A kongresszus *nemzetközi bizottsága*: Elnök: Schrader K. Titkár: Dr. Wendte K. Boston, tagok: Dr. André, Florenc, dr. Bisbée, Boston, dr. Bonet-Maury, Páris, dr. Boros Gy. Kolozsvár, Bowie C. London, Campbell lelkész, London, dr. Carpenter, Oxford, dr. Eerdmans, Leyden, dr. Eliot S., Boston, dr. Getfken, Köln, dr. Tischler lelkész, Berlin, dr. Gordon G., Boston, Konow lelkész, Bergen, Norvégia, Lilley lelkész, London, dr. Montet, Genf, Rade tanár, Marburg, Roberty J. lelkész, Páris, dr Schiele lelkész, Berlin, Schoenholzer M. lelkész, Zürich, Westenholz kisasszony, Kopenhága, dr. Viénot lelkész Páris.

A megelőző öt kongresszus helyei voltak: London, Amsterdam, Genf, Boston, Berlin és mindenik rendkivüli nagy sikert ért el. Az utolsón, a berlinin a rendes tagok száma *kétezer* volt. Közreműködött 150 szónok a világ különböző országaiból, köztük ilyen világhirü egyének: Harnack, Eucken, Weinel, Gunkel, de Soden, Dorner, Baumgarten, Bousbet, Rade, Troeltsch, Cohen, Bacon, Moore, Rauschenbusch, Jordan David Starr, Hirsch, Tarber, Sheer, Bisbee, Carpenter, Hargrove, Silley, Chancellor, Bakker, Bonet-Maury, Monod, Montet, Loyson Hiacint, Sabatier, Roberty német, angol, francia tanárok, papok.

A párisi kongresszus is nagyon sokat igérőnek mutatkozik, amit következtetni lehet programmjából.

A kongresszus július 16-án nyílik meg este 8 órakor, midőn a volt elnök Schrader K. búcsú-, az uj elnök Boutroux Emile székfoglaló beszédet tart. Ugyanakkor 10 perces beszédben fognak szólni a *pro-*

testantizmus jelen helyzetéről az európai országok képviselői. A *róm. katholicizmusról* dr. Funk és Prof. Micheau, a *görög és örmény katholicizmusról* Dizedko romániai volt közokt. miniszter. A *judaizmusról* Lévy párisi és Wise amerikai rabbik. A *nem keresztény vallásokról* a ceyloni, indiai, japáni képviselők

Július 17-én délelőtt és délután főtárgy lesz e kérdés: *mivel járult Franciaország a vallás emancipációjához és szabadságához?* A sok tárgy közűl kiemeljük a következőket: Caloin, Pascal, Voltaire, Rousseau, Quinet Edgar stb. stb. Ugyanaz nap lesz: *a nők világszövetségének* kongresszusa.

Július 18-án a vallás és modern filozófia lesz a tárgya Eucken, Jones, Henry és más filozófusoknak. *Délutáni* tárgyak: *Kivánatos és lehetséges-e egy egyetemes vallás?* A gnosticizmus és monizmus.

19-én: tárgyak: Mi a morál igazi és végleges alapja? A vallás szabad gyakorlatának védelme. Vallásszabadság és a credok. Vallásszabadság, az egyház, az állam és az iskola. Beszélni fog a magyar képviselő is.

20-án: vasárnap a Louvre oratoriumában három rövid egyházi beszéd: francia, német, angol nyelven. Mik. VI. 8. alapján: Légy igazságos. Bertraud párisi, légy könyörűlő, Traub dortmundi: és járj alázatosan Istennel, Bisbee bostoni lelkész.

Délután a martirok sírjának (Coligny stb.) megkoszoruzása. Estve: nemzetközi barátság és világbéke megvitatása francia, angol és német szónokok által.

21-én: Kirándulás Chantilly-be, estve búcsú lakoma. Hosszabb időre szóló kirándulások is vannak tervezve.

Felhívás!

A m. t. Szerkesztők sziveskedjenek ezt a felhívást és tájékozót becses észrevételökkel kiadni vagy ismertetni a Párisban júl. 16—21-ik napján tartandó nemzetközi vallásűgyi kongresszuson részvételre.

Az alábbi tájékozót a magyar olvasó és a vallás ügye iránt érdeklődő közönség nagybecsű figyelmébe ajánlom.

Tizenhárom év alatt immár a 6-ik nagyszabásu gyűlést tartjuk. Európának minden valamire való államа kivette a részét belőle, csak a mi hazánk, Magyarország és társországa, Ausztria tartózkodott a részvételtől. A magyar unitáriusok mindenik gyűlésre elküldötték képviselő-

jüket, a lutheránusok és reformátusok közül egy-két egyén érdeklődött, holott Genfben a reformátusok, Berlinben főleg a lutheranusok fogadták. A párisi programm mutatja, hogy a különböző katholikus egyházak képviselői is készséggel megjelennek és ismertetik helyzetöket.

Nem felekezeti érdekről, hanem a vallásos hit és meggyőződés erősítéséről, arról van szó, hogy az evangélium alapján álló vallások ne legyenek háborúban, hanem éljenek békességben az embervilág érdekében. E gyülések a fölvilágosodás és vallásos türelem fokmérői. A keresztény, a zsidó, a buddhista és mohamedán jól megférnek egymás mellett. Mindenik nyer, mindenik gazdagodik hitben és szeretetben.

Mint a kongresszus egyetemes tanácsának egyedüli magyar tagja, mély tisztelettel fordulok hazánk hívő lelkeihez: csatlakozzanak ehez a mozgalomhoz, mert hazánknak dicsőséget és előnyt szereznek.

A párisi gyűlésre tagsági díj 10 frank, a gyűlésen tartandó beszédek könyve 10 frank. Aki tagsági díjat fizet, a könyvet 5 frankért kapja meg. A nem tagoknak egy gyűlésre belépődíj 2½ frank.

Bővebb tájékozásért lehet fordulni alólírotthoz, vagy a kongresszus párisi titkárához: *M. John Viénot*, 83 rue Denfert-Rochereau, Páris (XIV.)

Kolozsvár, 1913 június 5.

Dr. Boros György.

EGYHÁZTÖRTÉNETI ADATOK.

II.

Lázár István levelei Agh István püspökhöz.

5.

Bécs, 1773 május 11.

Tiszteletes Püspök Uram,

Nékem érdemem felett való Tiszteletes Jó Uram!

Tiszteletes Püspök uram 21-ma Április Kolozsvárat datált, és *Rákosi* uram által nékünk küldeni méltóztatott levelét vettük egész officiositással, melynek continentiájára teendő feleletünköt részszerént halasztyuk *Rákosi* uram visszafordulásának idejéig, minthogy a dolog is azt kivánja, én pedig részemről állapotomnak circumstantiáira nézve ezen levelemnek irását, sine periculo addig nem halaszthattam volna, a mint maga Tiszteletes Püspök Uram e serie praesentium bölcsen eztet megitélheti. Hogy azért ezen csekély levelem mind tiszteletes Püspök Uramot, mind több tiszteletes és tekintetes jó Praelatus és Patronus uraimat, kiknek egyenegyen vagyok alázatos tisztelője, örvendetes állapotban tisztelhesse, szivemből óhajtom!

Tiszteletes Püspök uram említett levelének mind kezdete s mind vége azt kivánná, hogy én is francziául válaszoljak tiszteletes Püspök uramnak; de meg-vallom genuine, hogy én arra elégtelen vagyok, mert én még eddig francziát egy szót se, sőt németet is igen keveset tanultam. Ugyanis iudicavi necessariis postponi debere ea, quae pertinent et faciunt ad bene esse, és minthogy nékem a vocatio és tiszteletes Püspök úr által előttem felolvastatott improtocollatio szerint főképpen et primario a philosophiára kelletett készülnöm, simul multis intendere nolui, ne per hoc sensus ad singula minus sufficiens redditetur, hanem mind ez ideig inhaereáltam unice studiis philosophicis, egyszersmind olly szándékkal is lévén, hogy tekintetes *Wárö* és *Csiki* uraimék hirekkel ex universa philosophia pro gradu doctorali publica defensiot subealják. Ezt penig nem annyiban pro obtinendo gradu doctorali akartam cselekedni, hanem azért, hogy penes emensam censuram, adeptumque desuper authenticam recommendationem, per instantiam a feljebb való menetelre szabadságot és passualist sollicitálhassak, és impetrálhas-

sak; (gondoltam ugyanis eleitől fogva, hogy a méltóságos Királyi Guberniumtól számunkra passualist impetrálni a collega *Nagy* György uram állapotja circumstantiáira nézve, éppen lehetetlen lészen, s e végre, a mint tiszteletes Püspök uram bölcsen emlékezhetik réa, tiszteletes *Nagy* György uram állapotjának eljövetelünk előtt végképpen való eligazittatását tiszteletes Püspök Uramnak hasznosnak, sőt szükségesnek lenni alázatosan insinuálni bátorkodtam vala is; a melynek betellyesedését, bár mostan fájlalva ne kéntelenittetnénk experiálni) s próbáltam is, hogy publica defensiora admittáltassam, élvén ezen dologban méltóságos consiliarius és regius bibliothecarius *Kollár* ur tanácsával, ki ebben, s ugy egyebekben is in possibilibus gratiáját s assistentiáját nékem nagyon igérte, s tanácsa szerént, hogy a professornak szándékát ezen dologban kitanulhassuk, ezen propositumomat a professornak jelentettem, a ki mingyárt legelsőbben is igérte ebben egész assistentiáiát, hogy ha csak az Universitas constitutioival ellenkező nem lészen, ha másképpen nem lehetne, kész maga mellettem in hoc negotio instantiát irni, és maga Őfelségének repraesentálni, még is véghez visz. S bizony nem is lehet pennára tennem, mely nagy hűséggel járt ezen dolog eligazitásában maga a professor, s nem is sine consolatione; mivel (ámbár az Universitas Consistoriuma előtt kelletett megfordulni ezen dolognak, minthogy én voltam legelső ex acatholicis, a ki eztet in facultate philosophica sollicitáltam) per resolutionem Consistorii megengedtetett az, hogy valamiképpen in facultate medica licenciatus post praepositum examen rigorosum adattatik, és azután sine praesidio defendálni is az acatholikusoknak megengedtetik, ugy szinte a philosophica facultasban is ezek megengedtetnek. Minthogy pedig ez igy igen-igen költséges lett volna, mivel legalább is 60 Rforintba került volna, jelentettem a professornak magam szándékom, hogy mire céloznék primario a publica defensioval, melyre nézve éppen az én akaratom szerént való tanácsot adott énnékem, hogy tudniillik nála privata censurát subeáljak és ő a szokott mód szerint énnékem testimonialist sub authentia debita ád s probállyam azzal, hogy ha passualist obtineálhatok s ha nem obtineálhatnék, azután fogjak a más mód elkövetésére, s még az nap a censurát subeáltam, mely tartott másfél órányi ideig és Istennek hála szerencsésen aztat superáltam s másnap reggel a testimonialist kezemben is adta, penes cuius ut est recommendatoriae ab illustrissim domino Ladislao *Tűri* protonotario repraesentationem, agens *Ujfalvi* uram interpositioja által per instantiam a Cancellariától passuálist, és a *Hollandiában* s *Helvetiaban* téjendő experientiára félesztendeig tartó szabadságot nyertem. Nyertem pedig eztet csak magam személyemre; mivel a *Nagy* uram számára eztet próbálni mü magunkis egymás között, a tiszteletes Püspök Uram által nekünk levelében jelentett circumstantiákra nézve, bátorságosnak nem itéltük, s az tit. agens ur is, midőn

én Ő kegyelmét is jelentettem volna, ezt mondá, hogy abban ha szinte ezereket képes volna is adnunk, magát elegyiteni nem bátorkodnék, annyival is inkább, mivel tudja bizonyosan, hogy nem hogy használhatna ezzel, sőt inkább ártana. Melyekre nézve én csak egyedül is próbáltam, s a mint említém fellyebb, Istennek hálá szerencsésen is jártam. Minthogy pedig nékem annyi költségem nincsen, hogy én útnak indulhassak, kéntelenittettem praesentibus ezen dolgot tiszteletes Püspök Uram jelenteni kérvén alázatosan tiszteletes Püspök Uramat azon, méltóztassék ebben nékem assistentiával lenni, és tekintetes jó urainknak engem insinualván, méltóztassanak oly módot felsegittetésem iránt találni, hogy midőn én a legnehezebb akadályt Isten segedelme által ekképpen meg győztem, ezen Isten dicsőségére s Statusunk hasznára czélozó igyekezetemben a költségtelenség akadályul ne lehessen. Nékem tiszteletes Püspök Uram minek utánna ezen hónapra is a gazda asszonynak mind a szállásért s mind a kosztért kifizettem 37 császár aranyaim még vadnak. Már tiszteletes Püspök Uram maga jobban tudhattya, mennyi fogna azon experientiának elkövetésére kivántatni. Én azért bizom tiszteletes Püspök Uram assistentiajára s jó Uraim gratiajokra magam, azt alázatosan insinualván, hogy a késedelem ezen dologban igen ártalmas, mind azért, hogy rosz emberek találkozhatnak, a kik sinistra delatiojok által ezen szabadságtól megfosztattassanak, melyre nézve ennek tiszteletes Püspök Uramék között is csak titokban kelletik folyni; mind penig főképpen azért is, hogy a fél esztendő a die futurae emanationis passualium fog számláltatni, melyre nézve tiszteletes agens *Ujfalvi* úr azon passualisnak expeditioját circiter két hetekig protelalni is elszánta az expeditornál, hogy igy míg a pénz érkezik – addig is az üdő károsan ne tellyék; de két heteknél toébb halasztatni hellyesnek nem itéli s nem is hasznos. A mint tiszteletes Püspök Uramnak, ugy tekintetes *Wáró* és *Csiki* uraknak is a mái postán én ezen dolgot jelentettem levelem által. Szándékozom pedig ezután ide fel eltöltendő üdőmet a sidó, görög és német s franczia nyelvek tanulásában tölteni, s ezekben magam, a mennyiben lehetséges lészen, Isten segedelme által perficiálni. Szeretném pedig visszajövet *Frankfurtumban* is *ad Oderam* elfordulni, mert a mint az onnan jövő reformatus magyar atyafiak közül már nékem ketten is referáltak, magok a professorok nagyon kivánnának közülünk valakit látni és çommittáltak volt is mind a kettőnek, a kik eztet nékem referalták, a professoruk, hogy közülünk valakit küldjenek arra, mert jó szivvel fognak látni. Míndazonáltal az üdő s alkalmatosság, és a tiszteletes Püspök Uraméktól küldendő informatiotól kivánok függeni mindenek íránt. Az üdőt más jó uraim tanácsok szerént lehet cum prudentia egy két hónapokkal nyujtani, de toébb nem bátorságos.

Ezekre nézve alázatosan kikérem eztet is tiszteletes Püspök Uramtól; méltóztassék nékem sub sigillo subscriptioneque propriis egy Recommendatoriát küldeni (mível a mellyet hoztunk, a kettőnk-

ről szolló, és igy minthogy egyedül menyek, azzal talám inkább suspiciót csinálnék, és nem hasznot) a melyben oskolai életemről és viselt hivatalomról s annak idejéről (mely iránt az oratorok catalogusa, melly a praeceptoroknál szokott állani tiszteletes Püspök Uramot bizonyossá teheti, ugy arról is, hogy a Cancellariára tiszteletes Püspök Ur engedelméből mentem ki, pro faciunda ibidem quoque aliquantula saltem experientia és onnan miképpen választattam ezen hivatalra, itéletem szerint nem ártana tiszteletes Püspök Uramnak röviden emlékezetet tenni E mellett alázatosan elvárom tiszteletes Püspök Uramnak kegyes igéretéből, az hollandiai jó embereinek neveket is cum aliquantula apud eosdem proficua speciali recommendatiuncula. Ezek felett ha az utazásról, és *Hollandiában* való mulatásról s hasznomra lehető magam viseletéről informatioját is küldhetné tiszteletes Püspök Uram, igen háladó szívvel venném s vészem.

Minthogy tudom s nem kétlem — a *toroczkai* atyafiaknak mostani irántam való jó affectiojokat, minthogy in modernis circumstantiis patronusink s ecclesiaink adakozása sok felé fog kivántatni, itéletem szerint, hogy ha tiszteletes Püspök Uramnak terhes foglalatosságai engednék jó volna talán *Toroczkóra* kifordulnia és ottan coram prioribus rem agere, kik közül sokan igen közél való atyámfiai; tiszteletes Püspök Uram, ezeknek sziveket megható szavaival őket gerjeszteni az én felsegittetésemre. Mert a levélre ők is könnyebben felelnek; de ha tiszteletes Püspök Uram maga jelen lehetne, azt tartom, könnyen afficiálhatna, hogy általuk a communi bono ecclesiae láthatóképpen consolaltassam; mivel Istennek hála azon ekklesiánknak csak szépen vagyon depositiuma, s igérték is hogy ezutánis kivánnak segítségemre lenni. Nagyon tettzett ugyanis a nékiek, hogy a Cancellariát ezen állapottal felváltottam s örvendettek azon, hogy közzülök való küldetett légyen ezen hivatalra; mivel csak nem in proverbio volt eddig nálok, hogyha szinte papságra mehetis valaki közzülök, de annak nincs olly becsülete, mint másoknak. Mindezeket pedig én felölek sub secreto egyedül csak tiszteletes Püspök Uramnak bátorkodom jelenteni, s alázatosan insinuálni.

Ha az alkalmatosság engedne, egy nehány, bár csak két három exemplart vagy confessiot, ha fel lehetne küldeni, talán jó volna magamnak elvinni. Továbbá midőn igen sietve tett hibás irásomról alázatosan engedelmet kérnék, lévén tiszteletes Püspök Uram tiszteletes házának igaz tisztelője, mindenekben tiszteletes Püspök Uramnak s tiszteletes Püspök Ur által tiszteletes és tekintetes jó Patronus uraimnak gratiajokban és favorokban ajánlott, maradtam *Bécsben* 11-a Máj 1773.

Tiszteletes Püspök Uramnak

alázatos szegény szolgája
Lázár István mp.

P. S Alázatosan jelentem eztet is tiszteletes Püspök Uramnak, hogy másfél esztendők alatt Isten segedelme által cursusom ugy végezni tellyes igyekezettel kivánom, hogy akkor hivatalomat, hogyha tiszteletes Püspök Uramnak és tekintetes Praelatus uraimnak is ugy fog tettzeni, elkezdhessem, az addig való künn mulatásra pedig engedelmet, és succursust alázatosan instalok.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Enyedi György Tancredus király leánya, Gismunda és Gisquardus széphistóriája. Összehasonlító irodalomtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta *Henrich Arnold*. (Kolozsvár, 1912, 8-r. 125 l. Athenaeum r.-t. nyomása. Ára 3 korona.)

Régi irodalmunk termékei közül mind több és több kerül újabban kiadásra, ami azt bizonyítja, hogy irodalomtörténetünk kedvvel és szeretettel foglalkozik multunk oly emlékeivel, amelyek tudósaink vagy szakembereink érdeklődésen kívül alig számítanak mások figyelmére is. Ilyen irodalmi emlék a XVI-ik századból *Enyedi György*nek, a kiváló unitárius írónak és püspöknek fiatalkori munkája, *Gisquardus és Gismunda széphistóriája*. Ez a verses elbeszélés a XVI., XVII. és XVIII. században több kiadást ért, Kolozsvárt, Monyorókeréken, Lőcsén és Budán nyomtatták újból és újból, az egész országban elterjedt s úgy látszik szívesen olvasták a szerencsétlen szerelmesek történetét, amit Balassa Bálint feljegyzése is bizonyít. Irodalmunknak szélesebb alapokon való emelkedése és fejlődése kiszorította a forgalomból ezt az elbeszélést, a XIX. században nem adták ki, de a XX.-ra már irodalomtörténetíróink sürgették a kiadást.[1] Most az ujabb kutatónak Henrich Arnold kiadása teszi a művet hozzáférhetővé, aki új kiadása alapjául a kolozsvári 1582-iki kiadást vette: **HISTORIA | ELEGANTISSIMA** | REGIS TANCREDI FILIAE NEC NON | SECRETARII REGII GISQVARDI. AMORIS vinculo indissolubili mortem oppe | tentium, ex lingua Thuscana ex | Boccatio Latinitate donata | per Philippum Beroaldù. Hungarù vero mo | dulamine per | G. E. T. | concin- | nata. Nyomtattot Colosuárat, 1.5.82. Esztendoben. Enyedi egyházi munkáinak ujabb kiadása nincs. Mindössze egy beszédjét közölte Kanyaró a Keresztény Magvető XXXV. (1900) évfolyamában s

[1] L. Dézsi Lajos egyetemi előadásait. (Elbeszélő költészet története. II. rész.)

ugyanő szemelvényeket adott beszédeiből abban a dolgozatában, amit Enyedi György egyházi beszédeinek kézirataíról írt s melyben különösen a sárospataki Enyedi-codexet ismertette.[1] Úgy látszik, korunkban is szépirodalmi művének kell megelőznie tudományos munkái újabb értékelését.

Tekintsük át Henrichnek a széphistória elé írt bevezetését. Két részre oszlik. Az elsőben Gisquardus és Gismunda történetének eredetével és a mondának európai körútjával foglalkozik. Az idevágó irodalom szorgalmas felhasználásával dolgozik. Megtudjuk, hogy Boccaccio novellája szolgált alapul Enyedi György széphistóriája minden további feldolgozásánál, vagy közvetlenül vagy közvetve. A kutatások Boccacciónál megállnak s Henrich sem tudott korábbra visszamenni, pedig valószínűnek látszik, hogy korábbra visszatérhetünk s esetleg történeti alapot is találunk meséinkhez. Boccaccio feldolgozása formailag nem tartozik a legsikerültebbek közé, de tárgyáért mégis rendkívül kedvelték. Henrich előbb az olasz irodalomban a humanisták latin nyelvű, majd pedig az olasz nyelvű feldogozásokat tárgyalja. A humanistáknál meg is állhatott volna, mert itt találjuk Enyedinek az eredetijét, *Beroaldo Fülöp* (1453–1505) latin fordítását (Fabula Tancredi ex Boccatio in latinum versa a Philippo Beroaldo), mely 1492-ben jelent meg először. De a monda gazdag története csábította és részben szükségessé tette — ha nem is olyan bőven — vándorútjának ismertetését. Aránylag röviden végez a román irodalmakkal, a franciával, spanyollal és portugállal és részletezőbben foglalkozik a germán irodalmakban található feldolgozásokkal, ahol az angol és kivált a német irodalom foglalja el a főhelyet; a szláv népeknél csak a cseh irodalomban találta meg Tankréd történetét. Nem mondjuk, hogy nem érdekes ez a rész, a filológiai feldolgozásokban ez a módszer nagy divatnak örvend, de a monda vándorlásának ily bő tárgyalása, mely a mi mondánk fejtegetésével szerves összefüggésbe nem hozható, a bevezetés egységét megbontja s túlsúlyával egészen magára vonja a figyelmet. Az író előnyéül említhetjük, hogy forrásaival szemben itt-ott önálló megállapításokra törekszik s igyekszik magát függetleníteni tőlük.

Kevesebb elismerést juttathatunk a bevezetés második részének, melyben a Tankréd-monda magyar feldolgozását tárgyalja. Hibáztatnunk kell, hogy Henrich a magyar irodalomban található

[1] Keresztény Magvető, 1898. XXXIII. 22. stb. l.

adatoknak nem jár úgy utána, mint az első részben a mond' történeténél tette. Egy-két hiány mindjárt az életrajznál szemünkbe tűnik. Henrich az Enyedi György életének megírásánál Jakab Elek életrajzát használta,[1] a későbbi adatokat nem ismeri. Enyedi egyházi működésére vonatkozólag ilyen nincs, de az irodalomtörténészre nézve nem is ez fontos. Lényegesebb *Kanyaró*nak egy kis közlése a Keresztény Magvetőben,[2] ahol Enyedi György ismeretlen munkájáról ad hírt. Ez a munka *Heliodorus Historia Aethiopica*-jának latin fordítása 1592-ből. Irodalomtörténetünk sem tud semmit erről az adatról, pedig Heliodorus a fordítások révén elég gyakran szerepel. (Czobor Mihály Theagenes és Chariclià-ja a XVI. századból, a XVII. században Gyöngyösi István foglalta versekbe Heliodorus e művét „Új életre hozott Chariclia“ címen, később pedig Dugonics András adta ki prózai magyar fordítását.) Enyedi tehát nemcsak fiatal korában olvasta szivesen a tudományszakán kivül álló műveket, hanem később is, mikor már nyilvános pályán van sőt Heliodorust fordítja s úgy látszik, a fordítás elkészülése összeesik azzal az évvel, mikor püspöknek választották.

Heliodorus kedvelt írója volt egész Európának, amióta nyomtatásban először megjelent 1534-ben. Érdekes tudnunk, hogy e kiadás a Corvin könyvtár egy kodexéből készült, amit a kiadó, Vincentius Obsopaeus vásárolt egy katonától, aki a híres könyvtárból a nagy pusztítások alkalmával rabolta. A XVI. században és a XVII. első tizedében leforditják olasz, francia, spanyol, német, angol, belga nyelvre; angolul hexameterbe foglalta Abrah. Fraunce a XVI. században (London, 1591.). Enyedi csodálkozik, mily kevés nálunk a fogékonyság a görög nyelv iránt s mily kevéssé ismerik az ékesszavú Heliodorust. Latin fordításával csak az a célja, hogy minél többen olvashassák a magyarok közül is. Enyedinek, amint a fordítás előszavából kitünik, tudomása volt a francia fordításról, de a magáét a görög eredetiből fordította. Kanyaró megkockáztatja azt a feltevést, vajjon nem Enyedi György-e a fordítója annak a verses Charicliának, mely a Zrinyi könyvtárában maradt fenn szintén kéziratban. Az újabb kutatások azonban Czobor Mihályt teszik meg fordítónak. Enyedi Heliodorus-fordításának nyomtatott kiadását nem ismerjük, de kéziratban akadálytalanul terjedhetett. Warschewiczki latin fordítását, mely 1551-ben jelent meg, Enyedi úgy lát-

[1] Keresztény Magvető XXV. (1890) 131. stb. l.

[2] XXVIII. (1893) 316—317. l.

szik nem ismerte s a magáét az első latin átültetésnek tartja.[1] Célja e munkával mindenesetre szép volt, de az irodalom körén kivül maradt, mely kétségtelenül több hasznát látta volna egy magyar fordításnak. Szépprózánk vagy a kötött formájú költés — aszerint hogy prózában vagy versben fordítják — méltán hálás lenne érte.

Érdekes, hogy Enyedi a virágénekekre vonatkozólag teljesen osztja korának felfogását: elítéli. Akkor szól róla, midőn az éneklésről, mint az istentisztelet kiegészítő részéről beszél. Az egyházi énekek közé beveszi a psalmust, himnuszt és kantiot, de természetesen kizárja az oly énekeket, melyek *„haszontalan dolgok felől,* hazugságokról, gyakrabban pedig latorságokról, éktelen és fertelmes dolgokról, kik az tisztátalan szívű embereknek gonosz indulatit felgerjesztik és a jámbor erkölcsűeket is megvesztik"[2] Elég keményen tör pálcát a világi énekek felett, de azt hisszük, hogy a „haszontalan dolgok"-ra — virágénekeink kiválóbbjaira — nem vonatkozik teljességében az erős ítélet.

Henrich, mint az irodalomtörténetírás munkása, szépen beilleszthette volna e két adatot az Enyedi életrajzába s így valamivel többet adhatott volna, mint Jakab Elek.

A széphistóriának tíz kiadását említi Henrich, s tizenegyediknek veszi azt a kéziratot, mely egy XVII. század elejéről való colligatumban maradt fenn és Széll Farkas szerint a monyorókeréki — ma ismeretlen — kiadásnak másolata. Szabó Károly egy 1574-iki kiadásra is következtetett Tözsér János feljegyzése alapján, de mivel a nyomatás helyét nem tüntette fel, csak az évet és 1574 a szerzés évével esik össze, az irodalomtörténetírók nem hajlandók ez alapon első kiadásnak elismerni. Azonban szerintünk a valószínűség mégis meglehet az 1577-ikinél korábbi kiadásra, mivel nehezen hihető, hogy

[1] A kézirat címe: „Heliodori Aethiopicae Historiae libri decem, nunc primum in Latinam linguam conversi interprete *Georgio Eniedino* Transsilvano R(ectore) S(cholae) C(audiopolitanae) Clarissimo etc. Anno Domini 1592." Kanyaró a tordai unitárius gimnázium könyvtárában látta. Azóta úgy látszik, elkallódott, mert nincs azok közt a könyvek közt, melyeket a tordai gimnázium megszűnése után a kolozsvári unitárius kollégiumba hoztak. Mindenesetre jó volna, ha valahonnan előkerülne. A fentebbiekben Kanyaró közlését használtam. Egyéb Heliodorusra vonatkozó adatot Mitscherlich és Hirschig idevágó kiadásaiból vettem.

[2] Keresztény Magvető XXXV. (1900). 36—37. l. (Enyedi György beszédéből.)

Enyedi három évig hevertette széphistóriáját, mikor a könyvnyomtatók kapva kaptak az ilyen pénzt érő dolgokon s ujabbak hiányában a régieket kellett ismét és ismét kiadniok: három év alatt bizonyosan talált volna valami igazítani valót költeményén s ez alatt a személyi vonatkozások is érvényességüket vesztették. Tehát a lehetőség meg van a 1574-ik kiadásra, melynek a későbbiek egyszerű utánnyomásai, az akkori felfogásnak megfelelően az író vagy örökösei hozzászólása nélkül, bizonyitására azonban a kételkedőkkel szemben legjobb bizonyiték volna egy ilyen példány előkerülése.

A kiadások felsorolása után Enyedinek a forrásához való viszonyát tárgyalja Henrich. Tudjuk, hogy Enyedi Beroaldonak a latin humanista írónak latin verses Gisquardusát ültette át magyarra.[1] A régebbi kutatóknak egy része Boccacciot használta az összevetésnél, ami nem ad tiszta képet Enyedi forditói működéséről. Heinrich Gusztáv nagy vonásokban összevetette már Beroaldoval,[2] Jakab Elek a Heinrich eredményeit fogadta el, nemcsak ebben, hanem egyéb értékmegállapitásokban is, most Henrich Arnold a Heinrich Gusztáv nyomán teljesebb összevetést ad. Úgy találja, hogy Enyedi műve inkább átdolgozás (szerinte „szabad átültetés"), mint forditás, különösen mutatja ezt a jellemek megváltoztatása (Beroaldus Sigismundája és Enyedi Gismundája), valamint az író moralis szempontjának érvényesitése. Arra int, hogy a lányokat idejekorán kell férjhez adni, a szülők az igaz szerelmet nezzék ne a gazdagságot, pénzt, a rangot, hiszen szegényen, előkelő származás nélkül is lehet nemeslelkű és kiváló az ember. Szinte feltünő, hogy a húsz éves Enyedi a házasság kérdésében akar a szülők tanitója lenni. Beroaldonál ilyen morális célzásokkal nincs átszőve a történet, az eddigi kutatások szerint Enyedi hozzáadása. A kor szellemének akart Enyedi megfelelni, amely kézzelfoghatóan, nem a művészi eszmény keretén belül kivánta a jót, az erkölcsjavitó hasznot a költői művekben. Szerettük volna, ha Henrich a korra

[1] Megemlitjük, hogy Beroaldo átdolgozásában három elbeszélést találunk Boccaccio Decamerone jából s magyar a ép ezt a hármat forditották le és mind Beroaldotól; Enyedi György 1574-ben, Szegedi Veres Gáspár Gisippus és Titus históriáját 1577-ben; a harmadik (Cimon története nem maradt ránk, de Dézsi Lajos egyet. tanár azt tartja, hogy ennek is megvolt már a XV. v. XVII. században a magyar forditása. Irodalomtörténet II. 257–259.)

[2] Heinrich Gusztáv, Boccaccio élete és művei. Budapest, 1882.

vonatkozó utalásaiban nem szorítkozik az úgynevezett közhelyekre, az általános szempontokra, hanem behatóbban áttanulmányozza épen e szempontból a korabeli költészetet, melyben a moralis elem szinte túltengésben van s egész művet lehetne róla írni.

Hibáztatják széphistóriánkat gyarló nyelvéért és gyenge verseléséért. Oly kifogás ez, amely a XVI. századnak majdnem minden költői termékével szemben jogosúlt. S ami mindenkinél hiba, nem lehet egy emzer hibája. Olyan embereknél, akiknek nem élethivatásuk a költészet, hanem legföljebb az első lépés irodalmi működésük felé, nem csoda gyakorlatuk és bátorságuk hiánya miatt az ingadozás és gyöngeség. Henrich Enyedi érdemének tartja (nem „érdemének rója fel“), hogy költőiségre törekedett, amit sok helyen el is ért. Különösen megtalálja ezt a költemény lirai részleteiben és a népies fordulatokban. Csak sajnálnunk kell, hogy amire gondolt, Enyedit, mint szónokot és szónoki stilusát nem tárgyalta. Azok az akadályok, amiket látott, nem voltak elháríthatatlanok. Kéziratban levő beszédeihez aránylag elég könnyen hozzájuthatott volna,[1] Kanyaró dolgozatai pedig az ő munkájához az az útbaigazítást megadták volna.[2]

Henrich a széphistória jelentőségét a moralis alapban találja. „Enyedi Beroaldus költeményét úgy ülteti át magyarra, amint a XVI. század magyar társadalmi és szellemi viszonyai kivánták.“ Végül az összefoglalásban végigpillant fejtegetésein és azután adja (75—125. l.) Enyedi széphistóriáját az 1582-iki kiadás után betűhű és igen szép nyomásban; a jegyzetekben pedig pontos utalásokat találunk a Beroaldo müvével való megegyezésre vagy a tőle való eltérésre.

Ha az értekezés egyes részeire volt is megjegyzésünk és kifogásolni valónk, egészében véve szorgalmas, lelkiismeretes és érdemes munkát végzett Henrich, széphistóriánknak ez a kiadása a kritika részéről fennálló kivánalmaknak nagy részben megfelel. Még csak stilusára van megjegyezni valónk; az egész értekezésén idegen szellem, idegen gondolkozás vonul végig, tömve van germanizmusokkal, úgy hogy — Brassaival szólva — le lehetne magyarra fordítani.

Dr. Borbély Ferenc.

[1] Kolozsvári unitárius kollégium, sárospataki főiskola könyvtárában.

[2] Enyedi György egyházi beszédei. (Keresztény Magvető. XXXIII. 22.) — Enyedi György unitárius püspök beszéde. (A hivek lelki életéről és az egyházi énekről.) (U. o. XXXV. 30.)

A személyiség paedagogikájának alaptényezőiről. Irta: *Kiss* Elek. Kolozsvár. Stief. 1913. 8" 120 l. Ára? Ez a tanulmány, mely az „Értekezések a kolozsvári m. kir. Ferencz József tudományegyetem paedagogiai szemináriumából" c. sorozat 3. számaként jelent meg, s szerzőjének doktori disszertációja volt, egy, a modern paedagogiában nagyjelentőségű, bár még nem vezető irányzatnak, a „személyiség paedagogikájának" tudományos alapvetése óhajt lenni. Ismeretes, hogy maga ez az irányzat, jóllehet mióta nevelés van, mindig élt, kifejezetten a Herbart és iskolája által megalapított s végletekig vitt módszereskedés ellen állott sorompóba. Legismertebb német zászlóvivője, E. *Linde* gothai tanár, a maga pompás kis „Persönlichkeitspädagogik"-jában az egész irányzatot úgy fogja fel, hogy az egy olyan nevelői tevékenységet jelent, mely a preparációk, tantervek, formális fokozatok, módszeres mesterkedések mechanizmusával szemben a növendék egyéni kedélyvilágát, mint egy szent és sablonokba nem szorítható világot, a tanító erkölcsi személyiségének ideál-erejével ragadja meg és kényszer nélkül, a kedélyre való művészi hatásokkal neveli. A gondolat termékenysége és szimpatikussága nem tagadható el. A hivatalnoki gépiesség, a folytonos magoltató tanítómunka helyét az ilyen nevelésben nemes, üde és a szeretet melegétől áthatott nevelői szellem foglalja el. Az a kérdés azonban, hogy mikor e nevelői irányzatnak tudományos alapvetéséről van szó, találunk-e magának az emberi szellemnek belső természetében oly alapokat, melyek szilárd támasztékot nyújtanak egy ilyen paed. elmélet felépítésére? Mert kétségtelen az, hogy a herbarti gyakorlatot egy sajátos elmélet igazolja, s viszont kell tehát, hogy a személyiség paedagogikájának is egy tudományos bizonyosságu elmélet legyen a hátterében, mely a gyakorlatot igazolni képes. Vizsgálni kell a gyermek, a nevelő, az emberi közösség, a nevelési célok, mint alaptényezők természetét, s bennük találni meg azt, ami egyenesen követeli a nevelői ténykedés személyivé válását.

Ezt kisérti meg jelen tanulmány szerzője, igen tiszteletreméltó tudományos készültséggel, gondos tanuláson felépült munkájában. Előszavában *Schneller* István tanitványának vallja magát, ki első öntudatos képviselője s hirdetője a személyiség paedagogikájának. Ez a pedagogika sokkal felette áll az individuális és szociális pedagógiának, azok mozzanat gyanánt olvadnak fel benne egy magasabb szinthezisben. A személyiségben a köz szellemétől átha-

tott egyént lát szerzőnk, akinek egyénileg kell visszahatnia a szocietásra. Továbbá ez a személyiség ideál, kifejlesztendő állapot, mely nincs készen, melyre nevelni kell. Ezt a célt szolgálja az oktatás és nevelés együttesen: a kulturrétegek átéletése által személyiséget teremt. Ezekben a szavakban, elég precizen és világosan jelöli meg a szerző az ideált, mely előtte lebeg s melynek eléréséhez útakat keres.

A pedagógia terén tett előzetes tájékozás után rátér a munka céljára, mely szerinte az, hogy a személyiség lényege, jelentősége „lehetőleg sok oldalról megvilágítva jelenjék meg előttünk, nőjjön ki belőlünk s a mi lelkünkön keresztül az emberiségből, annak fejlődése fokozataival kapcsolatban". A meghatározás nem elég világos. E szavak inkább *életcélt* jelentenek, mint magának a könyv tudományos vizsgálódásainak célját. A szerző valósziniileg arra gondol, hogy előzetes megállapítások, tisztázások helyett azt az útat választja, melyen majd magától bontakozik ki a fejlődő gondolatmenetben a személyiség értelme s jelentősége. Magam részéről a tudományos kutatás módszeressége szempontjából ezt nem tartom elég szerencsésnek. Minthogy úgy is találom, hogy a munka nem adja sehol a személyiség preciz meghatározását, hanem csak rejti magában.

A kérdések, melyeknek keretében a szerző vizsgálódik, a következők: 1. Ki a nevelő? 2. Ki a nevelendő? 3. Mi legyen a nevelés célja? 4. A nevelési cél eléréséről.

Az egyes kérdésekre mindenekelőtt a történeti áttekintést tartja irányadónak, s ezt igen ügyesen vezeti A történetből kivont eredmények felhasználásával Schneller ismeretes álláspontját sikerülten igazolja, hogy t. i. a nevelő a nagy történeti közösségek képviseletében, azok számára úgy nevel, hogy saját erkölcsi személyiségének erejével mintegy átvezeti a növendéket az emberiség egyre táguló és gazdagodó életén, még pedig úgy, hogy nem az ő puszta *egyéni* önkénye, sem nem a *szocietásnak* az egyéniséggel szemben kialakult önkénye, hanem a köz szellemét ideális magaslaton értő, átélő és érvényesítő *személyisége* teremtse meg a gyermek és a köz ethikai kapcsolatát. A növendék szempontjából fontos az, hogy ez a betagoló munka soha el ne tévessze szem elől a gyermek *egyéni sajátosságát*. A nevelés céljának vizsgálatánál szerző a modern pedagogia legújabb állásfoglalásának megfelelően *értékelméleti* alapot foglal el. Meg kell jegyeznünk, hogy e pontnál a történeti áttekintés mind alapos, mind tudatos kezelésénél fogva

a legnagyobb elismerésre méltó. Csakhogy az eredménynél ziláltságot tapasztalunk. Megállapítja a szerző, hogy a nevelés célja és az élet célja egy kell, hogy legyen. Olyanná kell nevelni a növendéket, amilyenné *emberi* mivoltja predesztinálja. A rendeltetését betöltő ember a legértékesebb a világon. Az érték tehát a rendeltetés, az emberi mivolt, lényeg, a célgondolat mélyén rejlik. De mi ez az érték, ez az önérték? Miben fekszik a specifikus jegy, az isteni az emberben, a mire céloznia kell az egész nevelésnek? Szerző részletes fejtegetése szinte minden emberi célt megvilágít, megbirál, rangsorba állít, s ideálúl oly kép alakúl ki előtte, mely a tökéletes embernek nevezhető. „Önálló, föltétlen érték, szabad akarat, belső meghatározottság, hivatásérzet, jobb én, isteni célgondolat, általános fejlődés, valódi szeretet ennek tényezői", mondja. (102. l.) Igaz. Csak azt az egyet nélkülözzük itt, hogy hol van ezen tényezők centruma, hordozója az emberben? Mi az önérték hát? A személyiség — mondja. Mi a személyiség lényege? Az ethizált egyéniség Mi ethizálja az egyéniséget? A kulturkincs átélése, a fejlődés. Mi fogadja magába a kulturkincs, a történelem nevelő hatalmát? S erre nem ad feleletet. A 103. lapon azonban kijelenti, hogy az önértéket nem láthatjuk az intelligenciában, amint Böhm látta. Azaz, hogy a személyiség gyökere nem a nemes intelligencia. E sorok írója máshol kifejtette, hogy a személyiség lényegét a nemes intelligenciában látja, s emellett ma is megáll. Csakhogy ne értsünk az intelligencia alatt *értelmet* csupán Az intelligenciában az emberi szellem egészének azon fejlődési fokát kell látnunk értéktanilag, ahol az ő életegysége a teljes kifejlődés lehetőségét megtalálta. Ha szerzőnk nem puszta utilista rációt, hanem nemes szellemiséget látna az intelligenciában, mely a „jó érzületet" (104. l.) is magában folglalja, amint Böhm látta ezt, megnyugodhatna abban, hogy a személyiség intelligens egyéniséget jelent, s ezért abszolut cél, mely a nevelésben minden módszereskedő mechanizmust visszautasít és csak a szeretetteljes nevelői személyiséghez láncolódik hozzá. Az a sokoldalú érdeklődés, melyet szerzőnk is a cél elérésének legjobb utja gyanánt ajánl, az intelligens egyéniség sajátja, ki „nem puszta tudásával, hanem fejlődő emberi lénye egészével merül el a dolgok lényegében." (117. l.)

Mindent összevetve, dicsérendőnek találjuk szerző alapos készültségét, nagy olvasottságát, lelkiismeretes és őszinte kritikáját, s legkomolyabb meggyőződésünk, hogy könyve betöltötte célját

ép azáltal, hogy a legkomolyabb elmélyedésre készteti olvasóját. Stilusának néhol fejletlenségei vannak, jegyzeteiben egy-egy elhamarkodott, elnézett rövidítés található. Ezek azonban nem érintik az általános értékét. Olvasásra legmelegebben ajánljuk.[1])

Dr. Makkai Sándor.

Paulsen Frigyes: A filozófia jövő feladatai. Fordította és magyarázta: *Szántó* Hugó. Budapest, 1913. 82 l. Paulsen Frigyes, a berlini egyetemnek nem régen elhúnyt világhírű tanára, e remekműben összefoglalását nyújtja filozófiai gondolkozásának. Azt lehetne hinni, hogy a természettudományok a népszerűtlen metafizikát végérvényesen eltemetik s ime az újabb idők egyik legnagyobb filozófusa matefizikai világnézetével diadalmasan szolgálja a német szellem objektiv ideális irányzatát. E rendkivűl érdekes könyvecske kivonatát az alábbiakban adjuk.

— Paulsen a bevezetésben felveti a kérdést: Van-e jövője a filozófiának? Félszázaddal ezelőtt sokan nem feleltek volna e kérdésre. Paulsen igennel felel, úgy találja, hogy új filozófikus kor van készülőben. A XIX. sz. pozitivizmusa, mely az exakt kutatástól várta minden rejtély megoldását, visszavonuló félben van. A tudományok tárháza gazdag, de nem váltott be minden reményt. Nem adtak sem szilárd világ, sem biztos életfelfogást és életelveket. Minden megoldás új és nehezebb problémák elé állít. Ha *kizárólag* exakt kutatásra akarjuk építeni világnézetünket, már előre is lemondhatunk róla.

Ez a hangulat szolgáltatja a termőtalajt egyrészt a vallásos szükségletnek, mely jelenleg ismét emelkedőben van és valami hitben keres kielégülést. Él és a jelen mozgalmában, mint hatóerő működik az a hit, hogy lehetséges és szükséges az olyan gondolkozás, mely túlmegy az egyes tudomány kutatásain és általános eredményekhez emelkedik.

A filozófia lényegében nem egyéb, mint az összes tudományos megismerés mindig feltételezett és keresett egysége. Feladata jelenleg tán arra irányúlhat, hogy a természeti tudományokról a szellemi tudományokra terelje a figyelmet. A célját szolgáló univerzális jellegű tudományok: az ismeretelmélet vagy logika, a lényeg tana vagy metafizika, az értékek tana vagy ethika.

[1]) A magunk részéről is örömmel üdvözöljük e müvet, mely teoló iai intézetünk és az egyetem kapcsolatának első örvendetes gyümölcse. Ez a szép kezdet még szebb reményekre jogosít. (Szerk.)

A jövő filozófiai problémáinak kérdése itt úgy értendő, hogy mily irányban mozog jelenleg s így előreláthatólag a közel jövőben is a filozófiai gondolkodás. Midőn Paulsen megkisérli, hogy e kérdésre választ adjon, főképen a *matefizikára* szoritkozik.

A jelen filozófiájában főképen két irányzat küzd egymással: a *metafizikai idealizmus* és az *ismeretelméleti kriticismus*. A *pozitivizmus* apadóban van. Ugyan ez áll a *materializmusról*, mely alapjában nem más, mint a fizika abszolúttá tétele a szellem kizárásával.

A metafizikai vagy ***objektiv idealizmus*** még mindig él, sőt Paulsen szerint ez a leginkább élet- és reményteljes irány. Nincs is szükség lemondani a metafizikáról, azaz arról a kisérletről, hogy a valóban létezőnek lényegét gondolkodás útján felfogjuk.

Ezenkivűl még két más dolog jellemzi korunk eszmeáramlatát. Az első az, hogy mindinkább a lelki élet akarati oldalát tekintik eredetinek; ezért a metafizika is mindinkább voluntarisztikut színezetet nyer. A másik dolog a módszert illeti. A logikai-dialektikai módszer helyébe az empirikus-spekulativ módszer lépett.

A metafizikának a fizikán belűl nincsenek megoldandó feladatai. A metafizika kisérlet, hogy a fizikai világ tüneményeit értelmezzük.

A metafizika második nagy problémája a kozmologiai probléma, a létező elemei közti viszony kérdése, vagy a lét egységének formájára és lényegére vonatkozó feladat, mely így ***teológiia problémába*** megy át. A filozófiai gondolkodás e tekintetben: a monotheisztikus-pantheisztikus világlátás. A természet egységes rendszert alkot, melyben minden elemet a többiek összesége határoz meg.

Haszontalan ama kérdés vitatása, vajjon az egy-egyetlennek tulajdonithatunk-e személyiséget és öntudatot vagy sem, miután ennek eldöntésére szükségkép hiján vagyunk minden eszköznek.

Hogyan viszonylik a metafizika a vallásos hithez, különösen pedig az istenhithez?

Itt két felfogás küzd egymással: az egyik hajlandó azt állítani, hogy lényegileg egyek, csakhogy a filozófia fogalmakkal ragadja meg azt, amit a hit másképen ér el. A kritikai irány, melyet Kant képvisel, azt állítja, hogy minden spekuláció elegtelen a vallásos hit megalapozására, hogy emez független minden metafizikától: miután a hit egészen más fajtájú és eredetű, mint a

udományos megismerés, ezzel sem nem támogatható, sem meg nem rendíthető; az ember akarati és kedélyvilágán nyugodva, a valóságról való spekulációnak semmiféle változása nem érinti. Az elsőt katholikus, a másodikat protestáns nézetnek is nevezhetjük.

A természet nem mondható *morális* értelemben jónak és ezért a természetismeretre nem lehet vallásos istenhitet építeni. Mindennemű tevékenységében semmi sem jelzi, hogy a természetet morális végcélok irányítanák. „Célszerűsége“ tisztán formális-technikai. Jó és rossz, igazságos és igazságtalan között nem tesz különbséget. A természet démonikus, amint Aristoteles mondja, nem isteni. És innen van, hogy senki sem „hihet“ a természetben; hinni csak abban lehet, ami a természet fölött áll; minden vallásos hit, mindig és mindenütt transzcendens volt. S épp oly kevessé, mint a fiziko-teológia lehetséges a hisztoriko-teológia.

A tovahaladó megismerés teljesen szétfeszítette azt a szűk keretet, amelybe a vallásos eszméktől megtermékenyített fantázia a közepkorban a természet és a történelem képét foglalta. És a hit mégis életben marad, sőt újra és újra a történelmi élet leghatalmasabb tényezőjének bizonyúl A jóban való hit nélkűl sohasem alkottak nagyot és tartósat. Minden nagy mozgalom az emberiség életében vallásos eredetű volt. A jövő évszázadokban is, mint az elmultakban, a hit fogja irányítani az emberiség sorsát.

Ez adja meg a filozófia utolsó problémáját: a közvetítést a hit és tudás között. Ha meg tudja mutatni, hogy a hit és tudás, bár nem is vezethetők vissza egymásra, mégsem zárják ki egymást, akkor ezzel mind az egyes lélek békéjének, mind pedig a vallás és tudomány éltető hatalmai közti békének páratlanul jelentős szolgálatot tesz.

Igy a filozófia a tudományos megismerést az abszolut megismerés eszméjéhez méri és ezzel megakadályozza, hogy a tudás abszoluttá emelje magát és megsemmisítse a hitet, mely az élet feltétele. Másrészt megakadályozza, hogy a hit levesse az ész zaboláját és sivár babonává fajuljon. Elismerésre csakis az olyan hitnek van joga, amelyet a praktikus ész vagy erkölcsi akarat követel és amely respektálja a tudományos megismerés területét.

Remek példája e művecske az „egybe-látás“-nak és annak is, hogy „az Isten kegyelméből való“ filozófus hogyan tudja a gondolatok mélységét egyszerűen és világosan kifejezni. Az ideálizmus felé vonzódó lelkekre valósággal jóleső megnyugvást gyako-

rolnak e fejtegetések s az eddig csak sejtelmes összefüggések határozott reménnyel töltik el az olvasót az objektiv idealizmus átalakító hatása iránt. Nem csoda, ha Németországban már több kiadást ért meg e műveeske, mert ebből nemcsak sokat tanulhatunk, hanem gyönyörködhetünk is benne. A fordítás a munkához méltónak mondható s nagyon ajánljuk elolvasásra különösen azoknak, kik az életet és filozófiát együtt szeretik látni.

Szentmártoni K.

KÜLÖNFÉLÉK.

Énekeskönyvünk új kiadása hagyta el a napokban a sajtót. Ötödik kiadásunk, mely 3000 példányban 1910-ben jelent meg, oly gyorsan elkelt, hogy egyházi levéltárosunknak a folyó év februáriusa végén a készlet csaknem teljes elfogyásáról kellett jelentést tenni. Tekintettel arra, hogy a tervezett átdolgozások hosszabb időt vesznek igénybe s a készlet elfogyásánál két már jóval előbb nagyobb megrendelés is volt előjegyezve: sürgőssé vált egy hiánypótló új kiadás rendezése. *Ferencz* József püspök úr e tárgyban sűrgős értekezletet hivott egybe, melynek egyhangú megállapodása az volt, hogy mivel énekeskönyvünk gyökeresebb átdolgozása hosszabb időt igényel, egyházunk közönsége s tanuló ifjúságunk pedig hosszabb időre énekeskönyv nélkűl nem hagyható: sűrgősen szükséges egy átmeneti kiadásról gondoskodni. Így a kiadás előkészítése gyorsan megtörtént, az új énekeskönyvek már forgalomba kerűltek s egyszersmind — amint értesülünk — megtétettek a kezdő lépések a gyökeres átdolgozás munkálatainak előkészitésére is. Az új kiadás mindenben az előbbi nyomát követi; azonban függelékűl egyházainkban már is elterjedt négy szép énekkel kibővült. A bővitett kiadás ára, a Gámán J. örököse nyomdájának méltányos árszabása következtében, a régi nyomdai költségek országszerte tetemes növekedése mellett sem emelkedett. Egy darab kötve 80 fillér. Tömegesebb megrendelésnél, öt darabtól fölfelé a szállítás portóját is egyházunk viseli. A megrendelések utalványai *Kelemen* Lajos egyházi levéltáros címére (Kolozsvár, unitárius kollégium) küldendők.

A lelkészek korpótléka. Régen érzett hiányon kíván segíteni az a törvény, amelyet úgy a képviselő- mint a főrendiház a lelkészi fizetéseknek korpótlék útján való felemelésére nézve közelebbről elfogadott. A lelkészeket, mint az egyházközségek tisztviselőit, eddig mostoha gyermekeinek tekintette az állam és egyház egyaránt. Megélhetésük a keperendszer ósdi és igazságtalan alapjára volt fektetve. Még az a sovány kenyér is, mely a folyton szegényedő hívek kepéjéből részükre jutott, akárhányszor panaszos volt. E mellett a lelkészt hivatásával össze nem egyeztethető foglalkozásokra kényszerítette. Ezen a tarthatatlan állapoton a kongrua törvény nagyon keveset enyhitett. A maí megélhetési viszonyok között 1600 kor., még ha ehez hozzávesszük a kepének értékesebb voltát is, családfenntartásra, gyerekek neveltetésére, társadalmi reprezentálásra stb. nem elég. Nem elég különösen akkor, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a lelkészi állás főiskolai képzettséget kíván. Ilyen viszo-

nyok között nem csoda, ha a lelkészi kar fajsúlya leesett s tehetségesebb ifjaink más téren keresték boldogulásukat. Nem csak a lelkészek érdeke, hanem az állam és egyház szempontjai egyaránt sürgetőleg követelték a lelkészi fizetéseknek méltányosabb rendezését.

Ezt a célt szolgálja az a törvény, amely a lelkészeknek öt korpótlékot helyez kilátásba és pedig öt évi szolgálat után 400, tiz év után 800, tizenöt év után 1000, húsz év után 1200 és huszonöt év után 1400 koronát. Ilyenformán minden lelkész huszonöt évi szolgálat után látszólag 3000 kor. fizetéshez jutna. Ez, ha valóban így volna, minden esetre méltányos rendezése lenne a kérdésnek, de úgy, amint tényleg van, még a szerény igényeket sem elégiti ki. Továbbá sérelmes a törvénynek az az intézkedése, amely a korpótlékkal a fizetést csak 3000 koronáig egészíti ki. Ezzel rövidséget szenvednek azok a lelkészek. akik nagyobb egyházközségben, nagyobb gonddal és több felelősséggel szolgálnak, mert az ő fizetésük is csak 3000 koronáig egészíttetik ki a korpótlékkal. Sérelmes a törvény a most szolgáló idősebb lelkészekre, mert az ők eddigi szolgálatukból csak tiz évet számítanak be. Sok hátrány származhatik a törvény azon intézkedéséből, amely a korpótlékok megállapítása előtt a lelkészi jövedelmekről szóló kimutatások revideálására felhatalmazást ad. Végül mintegy Damokles-kard ott állott a javaslat azon intézkedése, hogy a miniszterelnök *jogában áll* az egyházi főhatóságot fölszólítani, hogy az olyan egyházközségeket, ahol a hívek száma a 300-at meg nem haladja, szüntesse be. Ha e felhivásnak nem tenne eleget, az esetben az illető egyhazközség *lelkészétől a korpótlékot megvonhatja.* Az autonomikus jogoknak ilyen megszorítása kissé drága ár lett volna, mert bár tudjuk, hogy ez a nemzetiségi agitációk ellen irányúlt, de reánk is minden percben lecsaphatott volna a veszedelem. A mi híveink nagyon szétszórtan laknak s több kisebb egyházközségünk van, amelyeket lelkészeikkel együtt állandóan veszély fenyegetett volna. Szerencsére az utóbbi pontot a közoktatásügyi bizottság javaslatára a képviselőház „célszerűségi okokból“ törölte. A javaslat főrendiházi tárgyalásánál fölszólalt püspökünk is, kérve a fizetés maximumának emelését, de eredménytelenül. *V.*

Gróf Tisza István, akit a király a lemondott Lukács helyébe miniszterelnökké nevezett ki, jun. 12-én tartotta a képviselőházban beköszöntő beszédét. Beszédének az egyházpolitikára vonatkozó része a következőleg hangzik: A kormány egyik legeminensebb nemzeti érdeknek tartja, hogy ne csak meg ne zavarja, de szerető kezekkel ápolja azt a vallási békét, amely nézetem szerint nemcsak a türelemben áll, — ez a türelem nekem kevés — hanem áll a vallásfelekezetek közötti valódi rokonszenvben, rokonérzésben, abban az érzületben, amely szövetségtársat keres és talál azokban a felekezetekben is, amelyek ugyanazon magasztos célt némileg más eszközökkel szolgálják. „Ezt a szellemet igyekezni fog a kormány a maga részéről is támogatni és előmozdítani a maga kormányzati és törvényelőkészítési tevékenységében is és igyekezni fog minden felmerülő kérdését az egyes egyházaknak a legnagyobb rokonszenv álláspontjáról, annak a valódi egyenlőségnek álláspontjáról megítélni, amely nem a külső egyenlőségben, nem abban áll, hogy irigykedve szemléljük, hogy egyik vagy másik vallásfelekezet nem kap e itt vagy amott többet, mint a másik, hanem abban az igazi helyes felfogásban, amely min-

den vallásfelekezetnek igyekszik megadni azt, amire saját specialis viszonyai közt annak szüksége van." „Egyik nagy fontosságu ilyen kérdés a katholikus autonomia kérdése, amellyel a kormány nem hunyva szemet a felmerülő nehézségek felett, komoly akarattal és teljes jóakarattal fog foglalkozni és amelynél igyekezni fog kitartó, következetes és nehézségektől vissza nem riadó munkássággal elhárítani az útból a magyar katholikus társadalom e forró óhaja teljesítésének akadályait." „Ugyancsak foglalkozik a kormány a protestáns felekezetnek azon régi óhajával is, hogy a nekik jutott állami dotáció a költségvetési tétel labilis formájából kivetköztetve, bizonyos állandó alapszerű, állami dotáció jellegü legyen."

Unitárius tanárok értekezlete Székelykeresztúron. Május 9-én tartották tanáraink Székelykeresztúron évi értekezletüket, melyen Kolozsvárról 13-an jelentek meg. Az idő nem volt kedvező s azért az ottani főgimnáziumnak már folyó építési munkálatait nem tekinthették meg. A vidékiek részéről kellő érdeklődés nyilvánult. Az értekezletet előértekezlet előzte meg, melyen a tanárságot mostanában foglalkoztató több kérdést beszéltek meg. A tetszéssel fogadott elnöki megnyitó után, melyet Pap Mózes igazgató adott elő, Sándor János előadása következett a középiskolai ének- és zenetanításról, melyben rámutatott az énektanítás multjára a felekezeti középiskolákban s főként kolozsvári kollégiumunkban s arra az akcióra, amely napjainkban az ének-zenetanításnak méltó helyet igyekszik biztosítani a középiskola tantervében. Dr. Szolga Ferenc tanár meg széleskörű tanulmányban azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a természeti tudományoknak a humaniórák mellett nagyobb teret kell juttatni, hogy az iskolában is elfoglalhassák azt a helyet, melyet a tudományok hierarchiájában s a közvélemény felfogásában sokféle gyakorlati hasznuk és értékük folytán már kivívtak maguknak. Mindkét előadás után beható megbeszélések következtek, amelyek folyamán értékes nézetek és vélemények hangzottak el. Gálfalvi Sámuel a Kaisers-lauternben külföldiek részére rendezett szünidei tanfolyamot ismertette, helyes itélettel emelvén ki a hallgatott előadások gondolatmenetét s az azokban nyilvánult világnézetet. Sajnos, a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt két előadást le kellett venni a jövő évre a napirendről s emiatt aztán az a gondolat merült fel, hogy jövőben több időt kell szánni ezekre a kétségtelenül igen gyümölcsöző értekezletekre.

Dr. Jankovics Béla közoktatási miniszter máj 2—4. napjait Kolozsvárt töltötte Gopcsa László miniszteri tanácsos és dr. Kisfaludy Kálmán min. titkár kiséretében. Máj. 2-án d. e. folyt le az egyetem aulájában két ifjúnak sub auspiciis regis doktorrá avatása, amelyre a közoktatási miniszter ő felsége képviseletében jelent meg. Felhasználta az alkalmat, hogy Kolozsvár kulturális intézményeivel is megismerkedjék s sorra látogatta meg az egyetemi intézeteket és gyűjteményeket, a középiskolákat, áll. elemi, polgári fiu- és leányiskolát, tanítóképzőt, ref. teol. fakultást, keresk. akadémiát. Intézetünkben máj. 3-án d. e. egy félórát töltött. Az igazgató üdvözlése után meglátogatott egy leckeórát, megnézte a könyvtárt, a tört.-filológiai és esztétikai szertárt, a dísztermet és élénken érdeklődött az angol és amerikai unitáriusokkal való

viszonyunk és összeköttetésünk iránt. Nem a szónoklás embere, de jó megfigyelő s ítéleteit tiszta erkölcsi felfogás irányítja.

Gimnáziumi ifjúságunk tornaversenye és céllövő versenye. Az idén a rendes évvégi tornavizsga helyett a Kolozsvári Egyetemi Atletikai Club elnökségének kezdeményezésére a helybeli középfoku iskolák jun. 1-én d. u. 3 órakor gyönyörű időben a Sporttelepen nagy és előkelő közönség jelenlétében közös tornaversenyt tartottak a Mentők javára. A versenyben résztvett a kath., ref. és unit. főgimn., a tanítóképző intézet, a felső kereskedelmi iskola és a polgári fiuiskola mintegy 1000 tanulóval. E közös tornaverseny emlékére az Egyetemi Atletikai Club elnöke, dr. Szabó Dénes egyetemi tanár egy vándordijat (selyemzászló) alapított, melyért az ezentúl rendezendő tornaversenyekben az intézetek versenyezni fognak egymással. Az az iskola, mely a zászlót háromszor egymás után vagy megszakítással ötször elnyeri, végleg megtartja a zászlót, amely a győztes intézet tulajdonába megy át.

A versenyben intézetünk öt mintacsapattal szerepelt. melyekben mind a nyolc osztály képviselve volt. A selyemzászlót ifjúságunk nyerte el 121 ponttal a ref. főgimn. 114 pontjával szemben; harmadik lett a felső keresk. iskola, negyedik a r. kath. főgimn. és ötödik a tanítóképző intézet. Tanulóink ezenkivül 22 ezüst és 43 bronzérmet nyertek; intézetünk két oklevelet nyert, egyiket a versenyben való részvételért, másikat a versenyben elért pontegységekért (902·7), vagy a zászló megnyeréseért. Az intézet házi emléktárgyait Horváth József VIII. és Péterfi Jenő VII. o. tanuló nyerte.

A verseny végén dr. Szabó Dénes, a rendező bizottság elnöke, lelkes szavak kiséretében adta át a zászlót. Örömmel és megelégedéssel jegyezzük fel ifjuságunknak ezt a szép sikerét s a magunk részéről arra figyelmeztetjük, hogyha dicsőség volt a zászló megnyerése, megtartása most már a becsület kérdése.

Junius 6-án a három főgimnázium díjlővészettel egybekapcsolt közös záróünnepet rendezett a szászfenesi honvéd elemi lövőtéren. A versenyből a ref. főgimn. került ki elsőül, mert a céllövésben résztvett 65 tanulója közül a legjobban lövő 15 tanuló 56 körtalálatban 168 egységet ért el. Második győztes intézetünk lett. A versenyben résztvett 28 tanulónk közül a legjobban lövő 15 tanúló 55 körtalálatban 158 egységet ért el. A jutalomra kitüzött 17 díjból 7-et a ref. gimn., 8-at a mi intézetünk ifjúsága nyert. — Szintén igen szép eredmény, mely elismerésre méltóan mutatja ifjúságunk jóravalóságát.

Gyászhírek. *Bölöni Mikó Miklós* nyug. kuriai biró, a Lipót-rend lovagja máj. hó 9-én életének 71., boldog házasságának 44. évében hosszas szenvedés után elhunyt. Halálát neje, gyermekei s kiterjedt előkelő rokonság, köztük néhai Bencédi Gergely tanár özvegye mint testvére gyászolják. — *Özv. Ádámosy Györgyné,* szül. *Csittszentiváni Koronki Lotti* életének 69., özvegységének 7. évében jun. hó 23-án hosszas szenvedés után jobb létre szenderült. Egy nagy családnak középpontja, melegítő napja, az édes anyai szeretetnek mintaképe, fáradhatatlan szorgalmú munkásság és istenben való bizalom vezeti szép életén keresztül. Családjáért élt, melynek boldogsága volt s mely most könnyezve állja körül ravatalát.